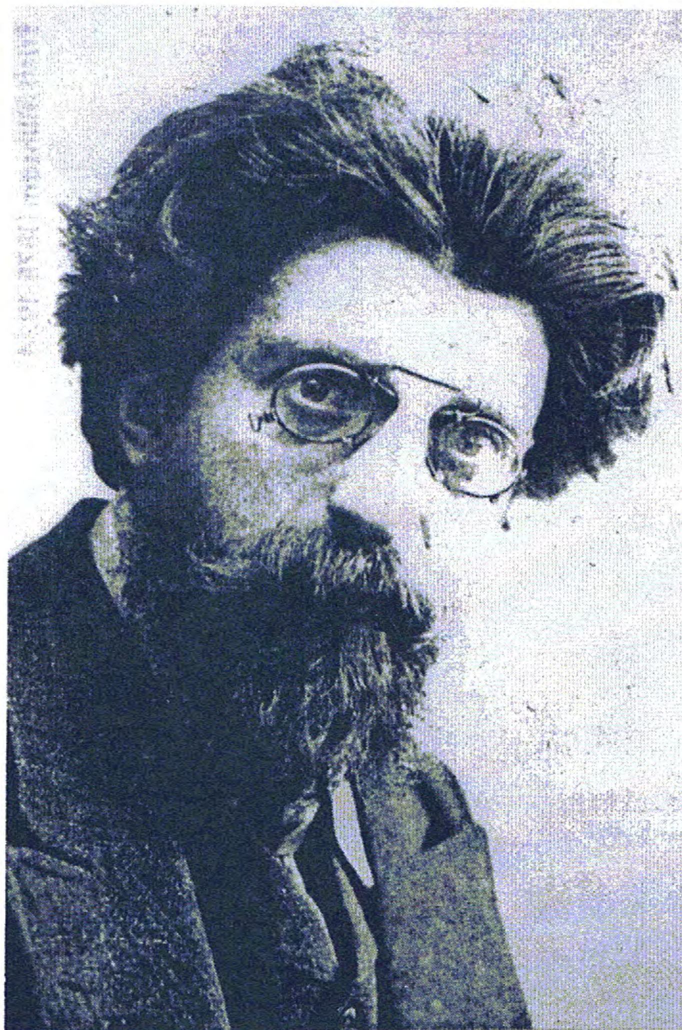
ERICH MÜHSAM

DE AS 143

de AS

anarchistisch tijdschrift

Eén en dertigste jaargang, nr. 143, najaar 2003.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18,90 euro; buiten Nederland 22 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, P'tje Lanser, Judith Metz, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Siebe Thissen, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Hubert van den Berg (gastredacteur), Ferd. van der Bruggen, Walter Fähnders, Heinz Hug, Hans Olink, Menno Sijtsma, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http://www.geocities.com/deasnl

ERICH MÜHSAM: LITERATOR VAN DE REVOLUTIE

Hubert van den Berg

1

*Er buiten mag hij nauwelijks bekend zijn, in Duitsland is Erich Mühsam (1878-1934) ongetwijfeld de meest gelezen anarchist, zeker in de afgelopen decennia. Cruciaal is het feit dat Mühsam niet alleen anarchistisch politicus was, maar ook literator, daarnaast een sleutelrol speelde in de zogeheten kunstenaarsbohème en - bovenal - dat hij een van de eerste prominente slachtoffers van het nazi-regime was.**

Al in februari 1933 wordt Mühsam tijdens de grote arrestatiegolf na de Rijksdagbrand door de nazi's opgepakt. Zijn naam wordt in die tijd in één adem genoemd met Ernst Thälmann, de leider van de communistische partij KPD, en Carl von Ossietzky, de hoofdredacteur van *Die Weltbühne*, die eveneens door de nazi's gevangen worden gehouden. Mühsams lijdensweg langs verschillende gevangenissen en kampen eindigt in concentratiekamp Oranienburg bij Ber-

lijn, waar hij in de nacht van 9 op 10 juli 1934 door medegevangenen opgehangen in een toiletblok wordt aangetroffen. Zijn dood presenteren de nazi's als zelfmoord. Feitelijk betreft het een doelgerichte afrekening van de SS met iemand die in veel opzichten dat representeerde waar de nazi's een hekel aan hadden.
Mühsam was van joodse origine, hoewel hemzelf daar niets aan gelegen was. Zijn levenswandel getuigde van weinig respect voor (klein)burgerlijke normen en waarden. Bovendien had hij een vooraanstaande rol gespeeld in de Münchense radenrevolutie in 1918-19 en behoorde Mühsam - nadat in 1924 zijn celstraf voor zijn aandeel in de revolutie was opgeschort - tot diegenen, die steeds weer tegen het gevaar van het fascisme waarschuwen en ook een actieve rol speelt in de militante afweer van het nationaal-socialisme: in woord en daad ging hij de strijd tegen de nazi's niet uit de weg, zelfs niet toen de nazi's al aan de macht waren gekomen. Zo sprak hij nog op 20 februari 1933, zo'n drie weken na de *Machtübernahme* en een week voor de Rijksdagbrand, op de laatste antifascistische manifestatie van het *Schutzverband Deutscher Schriftsteller* - de Duitse schrijversvakbond die hij zelf in 1912 mede had helpen oprichten.

2

Geboren op 6 april 1878 in Berlijn, groeit Mühsam op in Lübeck, waar zijn vader in 1879 een apotheek heeft gekocht. In Lübeck bezoekt Mühsam ook het respectabele Katharineum-gymnasium, waar onder meer de broers Thomas en Heinrich Mann tot zijn medescholieren behoren. In 1896 wordt Mühsam kort voor zijn eindexamen van school gestuurd wegens 'socialistische activiteiten': in een locale sociaal-democratische krant heeft Mühsam de spot gedreven met een rede van de rector ter gelegenheid van de viering van Pruisische overwinning op Frankrijk vijfentwintig jaar eerder in de Frans-Duitse oorlog, die tot de (her)oprichting van het Duitse Keizerrijk leidde.
Nadat hij zijn school elders, in het Mecklenburgse provinciestadje Parchim, heeft afgemaakt, gaat hij aanvankelijk als leerling-apotheker werken, maar besluit dat hij geen zin heeft om in de voetsporen van zijn vader te treden. Mühsam wil schrijver worden. In 1900 trekt hij daarom naar Berlijn, waar hij aansluiting zoekt bij bohèmekringen rond de schrijver Peter Hille en bij de 'Neue Gemeinschaft', een landcommune in Berlijn-Friedrichshagen, opgericht door een aantal naturalistische schrijvers die socialisme en *Lebensreform* een warm hart toedragen, onder wie Wilhelm Bölsche en Gustav Landauer.
In de Neue Gemeinschaft leert Mühsam Landauer kennen, die hem voor het anarchisme weet te winnen. Mühsam wordt actief in allerlei Berlijnse anarchistische en antimilitaristische initiatieven, treedt regelmatig op als spreker op politieke bijeenkomsten en wordt vaste medewerker van anarchistische bladen als *Der Arme Teufel, Neues Leben, Der Freie Arbeiter, Kampf, Der Anarchist* en *Weckruf.* Vanaf 1903 staat hij vanwege deze activiteiten onder permanente observatie door de politie. Al spoedig volgen kleinere veroordelingen wegens opruiing en verstoring van de openbare orde.
En niet alleen als anarchist valt Mühsam op. Met zijn markante verschijning - slecht gekleed en een wilde onverzorgde haardos - wordt Mühsam

al snel een van de bekendste vertegenwoordigers van de kunstenaarsbohème, een alternatieve, antiburgerlijke subcultuur van kunstenaars, schrijvers en andere intellectuelen, die het burgerlijke leven bewust de rug toegekeerd hebben. Mühsam woont en werkt in bohèmebolwerken als Friedrichshagen bij Berlijn, Schwabing bij München en de Monte Verità in Ascona aan het Lago Maggiore. Zijn huiskamer zijn uitspanningen als het Romanisches Café en het Café des Westens in Berlijn en het Café Stephanie in München, waar hij stamtafels deelt met schrijvers als Frank Wedekind, Heinrich Mann, Franziska zu Reventlow en Else Lasker-Schüler.

3

Mühsams eigen literaire werk mag de tand des tijds grotendeels niet doorstaan hebben, van zijn memoires uit de bohèmetijd, *Unpolitische Erinnerungen*, die in de jaren 1927-29 eerst in afleveringen in de respectabele *Vossische Zeitung* en na de Tweede Wereldoorlog ook in boekvorm verschenen, zijn sindsdien meer dan tien drukken uitgekomen en kunnen als Mühsams meest gelezen boek gelden.
Als literator maakte Mühsam vooral naam als dichter van cabaretliederen en politieke gedichten en strijdliederen. Een combinatie van beide vormde Mühsams waarschijnlijk bekendste en ongetwijfeld meest succesvolle lied, het voor het cabaret geschreven *Der Revoluzzer* (1907) waarin hij de hervormingsgezinde koers van de toen nog in naam revolutionaire Duitse sociaal-democratie op de hak nam. *Der Revoluzzer* werd niet alleen door hemzelf vaak voorgedragen, maar behoorde ook, op muziek gezet, tot het repertoire van de bekende communistische zanger Ernst Busch. Zoals in *Der Revoluzzer* blonk Mühsam vooral uit door scherpzinnige en gevatte politieke, maatschappijkritische commentaren, zowel in versvorm als in essays en columns voor een breed scala aan tijdschriften van diverse politieke signatuur: anarchistische bladen, maar ook 'burgerlijke' kranten als de *Vossische Zeitung* en het *Berliner Tagblatt*, satirische liberale en sociaal-democratische bladen als *Simplizissimus* en *Der wahre Jakob*, de fameuze *Fackel* van Karl Kraus en *Die Weltbühne* van Carl von Ossietzky, expressionistische organen als *Die Aktion* en *Revolution*. Ook zijn toneelstukken hadden actuele kwesties tot onderwerp, zoals *Judas* (1921) over de mislukte radenrevolutie in München en *Staatsräson* (1929) over Sacco en Vanzetti, beide opgevoerd door Erwin Piscator.

4

Na een aantal jaren vooral in Berlijn en omgeving te hebben gewoond, trekt Mühsam in 1904 de wijde wereld in en leidt hij tot 1908 een zwervend bestaan langs allerlei bohèmebolwerken. Hij leeft afwisselend in München, Wenen, Zürich, Parijs en op de Monte Verità, waarbij hij ook voortdurend contact onderhoudt met allerlei lokale anarchistische tijdschriften en groepen. Uiteindelijk vestigt hij zich in 1908 in München, waar hij tot 1919 zal blijven wonen. In München maakt Mühsam als schrijver en criticus deel uit van de *inner circle* van de bohème die in de wijk Schwabing floreert en de volgende jaren veel jonge expressionisten zal aantrekken, onder meer rond het blad *Revolution* (1913), waaraan ook verschillende latere dadaïsten meewerken, zoals Hugo Ball, Emmy Hennings, Richard Huelsenbeck en Franz Jung.

Mühsams *Revoluzzer* behoort in 1916 ook tot het programma van het dadaïstische Cabaret Voltaire. Mühsams status als centrale figuur in de bohème komt tot uitdrukking in het feit dat hij gevraagd wordt om een openingsbijdrage te schrijven voor het eerste nummer van *Revolution* (zie elders in deze AS), hoewel hij eigenlijk van een eerdere generatie is (terwijl de expressionisten niet in de laatste plaats een opstand tegen de vaders prediken) en van de literaire vernieuwingen van het expressionisme weinig moet hebben (zie de bijdrage van Heinz Hug in deze AS).

In München blijft Mühsam ook politiek actief: hij treedt op als propagandist van Gustav Landauers 'Sozialistischer Bund' en richt in april 1909 een lokale afdeling daarvan op, de zogeheten 'Tat'-groep, die vooral in kringen van de bohème voor het anarchisme tracht te werven en dan niet alleen in kringen van de kunstenaarsbohème, maar vooral ook in de 'andere' bohème, de zogeheten 'vijfde stand' van zwervers, bedelaars, kleine criminelen en prostituees. Zoals Mühsam onder meer in een programmatisch essay over de bohème in Karl Kraus' *Fackel* in 1906 uiteenzette (zie elders in deze AS) was hij van mening dat de revolutie allang niet meer van de gemiddelde arbeider hoefde te worden verwacht, die, ingedut door de sociaal-democratische partij SPD en vakbonden, er alleen op uit was om zijn eigen belangen te verdedigen en niet meer bereid was om inmiddels verkregen verworvenheden in de waagschaal te leggen. Een fundamentele oppositie kon - aldus Mühsam - alleen nog van de bohème worden verwacht, van antiburgerlijke intellectuelen en de onaangepaste lompenproletarische zelfkant van de samenleving (zie de bijdrage van Walter Fähnders in deze AS).

Mühsams anarchistische propaganda in deze laatste kringen levert echter weinig succes op. Slechts enkele vertegenwoordigers van de 'vijfde stand' weet hij aan de Tat-groep te binden. Nog het meeste succes heeft hij onder de nieuwe generatie expressionistische schrijvers en kunstenaars. Nadat in oktober 1909 een kleine bom bij het Spaanse consulaat in München ontploft als reactie op de terechtstelling van de Catalaanse anarchist Francisco Ferrer, worden de daders uit de Tat-groep al snel opgespoord en wordt ook Mühsam opgepakt als vermeende aanstichter.

In het proces dat in 1910 volgt, wordt Mühsam ervan beschuldigd een illegale *Geheimbund* te hebben opgericht ('terroristische vereniging', zou men nu zeggen), maar uiteindelijk vrijgesproken. Wel leidt dit proces tot een boycot van Mühsam door de burgerlijke pers, die bijdragen van hem weigert. Mede om deze reden richt hij naar het voorbeeld van Kraus' *Fackel* een eigen tijdschrift op dat vrijwel volledig door hemzelf wordt volgeschreven met politieke commentaren en literaire en theaterkritieken: *Kain. Zeitschrift für Menschlichkeit.* Het hoeft ook niet te verbazen dat Mühsam nauw betrokken is bij de oprichting van de Duitse schrijversvakbond SDS in 1912.

5

Als in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbreekt, wordt de alomtegenwoordige oorlogseuforie ook Mühsam korte tijd te machtig. Zoals veel andere kritische intellectuelen zwicht Mühsam eveneens voor de druk om zich te conformeren aan de van bovenaf verkondigde nationale eenheid tegen de vijanden Frankrijk en Rusland, die Duitsland zouden

bedreigen en daarom preventief worden aangevallen. Terwijl keizer Wilhelm II verkondigt dat hij "geen partijen meer kent, maar alleen nog Duitsers" (wanneer de meerderheid van de Duitse sociaal-democratie in de Rijksdag ook met de benodigde oorlogskredieten instemt), verklaart Mühsam op zijn beurt in een rondschrijven dat hij voor de duur van de oorlog met *Kain* stopt, omdat hij "het met alle Duitsers eens was in de wens dat het zal lukken om de vreemde horden van onze kinderen en vrouwen, van onze steden en akkers verre te houden." Over deze merkwaardige uitglijder onder meer op zijn vingers getikt door Gustav Landauer en de Zwitserse libertaire socialist Fritz Brupbacher, herroept hij deze opmerkingen vrijwel meteen, maar mede met het oog op de verscherpte censuur blijven verdere nummers van *Kain* achterwege.
Wel wordt Mühsam actief in kringen van de burgerlijke vredesbeweging, maar zoekt hij ook aansluiting bij de linkervleugel van de SPD, bij kringen van de latere Spartakusbund, de communistische KPD en de onafhankelijke socialisten van de USPD die een revolutionaire anti-oorlogspolitiek voorstaan. Hoe zeer Mühsams naam - ondanks zijn aanvankelijke ontsporing - gelijkstaat aan een anarchistische afwijzing van de oorlog, moge blijken uit een pamflet dat in 1917 door de propaganda-afdeling van het Franse leger wordt vervaardigd om in het Duitse achterland tegen de Duitse en Oostenrijk-Hongaarse keizers te stoken. Het bevat een cabaretachtig gedicht *Die lustige Witwe* over de guillotine als vrolijke weduwe die voortdurend op zoek is naar nieuwe echtgenoten. Een randillustratie toont een guillotine en beul die Wilhelm II en Franz Joseph I toelacht terwijl ze zuur het schavot bestijgen.
Of Mühsam dit gedicht inderdaad geschreven heeft, lijkt zeer de vraag. Het is tamelijk onwaarschijnlijk dat Mühsam onder eigen naam als tekstschrijver voor de propaganda-afdeling van het Franse leger werkte. Wel is Mühsam onder andere betrokken bij een hongerdemonstratie tegen de steeds verslechterende voedselsituatie in 1916 in München en eveneens in München bij een grote staking in januari 1918 tegen de voortzetting van de oorlog. Vanwege deze activiteiten en zijn weigering om 'vaderlandse hulpdienst' te verrichten, zit Mühsam tot eind oktober 1918 opgesloten in de vesting Traunstein.

6

Mühsam is net een week op vrije voeten wanneer de onafhankelijke socialist Kurt Eisner op 7 november 1918 tot revolutie oproept, het Beierse koningshuis de benen neemt en in Beieren de republiek wordt uitgeroepen, provisorisch bestuurd door een arbeiders-, soldaten- en boerenraad en een interim-regering onder leiding van Eisner. Mühsam speelt in deze 'novemberrevolutie' een vooraanstaande rol als woordvoerder van de radicale linkervleugel van de revolutionaire beweging die delen van de SPD en USPD, de Spartakusbund (later KPD) en een door hemzelf opgerichte Vereiniging Revolutionärer Internationalisten omvat. Hij maakt zich vooral sterk voor de 'revolutionaire arbeidersraad', die voor zichzelf naar sovjetvoorbeeld een leidende rol ziet weggelegd om na het verdwijnen van het *ancien régime* ook een sociale revolutie door te voeren.
Wanneer bij de eerste post-revolutionaire landdagverkiezingen in januari 1919

de rechtervleugel van de SPD de verkiezingen wint, besluit Eisner terug te treden. Nog voordat hij de macht kan overdragen, wordt Eisner op 21 februari 1919 door een rechtse nationalist vermoord. In de bestuurlijke chaos die volgt, wordt in Neurenberg op 17 maart een nieuwe 'officiële' regering gevormd door de sociaal-democratie samen met andere, burgerlijke partijen. Maar ook de raden houden aan hun macht vast. Op 5 april roepen zij in München de Beierse Radenrepubliek uit, naar voorbeeld van Sovjet-Rusland en Hongarije, waar op 21 maart 1919 eveneens een radenrepubliek is uitgeroepen.

Terwijl Landauer in deze Beierse radenrepubliek volkscommissaris voor culturele aangelegenheden wordt, krijgt Mühsam de taak om contacten te onderhouden met de Russische en Hongaarse radenrepublieken. Anders dan de eerder bedachtzame Landauer, die min of meer tegen wil en dank meedoet, werpt Mühsam zich op als woordvoerder van de meer militante delen van de raden die voor drastische maatregelen pleit. Al eerder heeft hij naam gemaakt met de sluiting en confiscatie van een aantal de revolutie niet welgezinde burgerlijke kranten. Nu eist hij in een van de eerste vergaderingen van de *Zentralrat*, de nieuwe radenregering, de onmiddellijke "arrestatie van gijzelaars, de snelle bewapening van het proletariaat en het doorbreken van de blokkades naar Noord-Beieren", waar de 'officiële' tegenregering de macht heeft.

Daar komt echter weinig van terecht. Wanneer een dag later, op 13 april, in München sociaal-democraten die van de radenrepubliek weinig moeten hebben, een (tegen)coup plegen, mislukt die coup weliswaar, maar wordt onder andere Mühsam gevangen genomen en naar Noord-Beieren weggevoerd. Vermoedelijk zijn redding. Wanneer de militaire druk op de Beierse radenrepubliek toeneemt en München in feite al is ingesloten door 'witte' troepen, nemen de communisten de macht over en trachten zij tegen beter weten in, meer als historisch voorbeeld dan omdat er nog echt veel te winnen valt, tot het laatst toe München militair te verdedigen, ook door het nemen en executeren van gijzelaars, waaronder met name het geval van een tiental leden van een lokaal ultranationalistisch genootschap, de zogeheten 'Thule-Gesellschaft', veel aandacht krijgt. Verscheidene latere nazi-bonzen, zoals Rudolf Hess, zijn lid van dit illustere gezelschap. Hoewel Mühsam op dat moment al in Noord-Beieren gevangen zit, wordt hij later in de fascistische pers voor deze *Münchner Geiselmord* direct verantwoordelijk gesteld.

In München volgt een bijltjesdag wanneer 'witte' regeringstroepen en extreem-rechtse vrijkorpsen begin mei de stad innemen. Net als vele andere naamloze Beierse revolutionairen wordt Landauer op straat vermoord. De leider van de Münchense communisten, Leviné, van wie de gevleugelde woorden stammen: 'Wij communisten zijn doden op vakantie', wordt standrechtelijk ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Mühsam ziet de ergste storm aan zich voorbijtrekken en komt pas in juli 1919 voor een standgerecht dat hem voor hoogverraad tot vijftien jaar vestingstraf veroordeelt. Samen met onder anderen Ernst Toller belandt Mühsam in de vesting Niederschönenfeld, waar de beroerde detentiesituatie zijn gezondheid volledig ruïneert.

Uiteindelijk komt hij ziek en verzwakt eind 1924 voorwaardelijk vrij, cynisch

genoeg in het kader van een amnestie die eigenlijk bedoeld is om Hitler en consorten weer vrij te kunnen laten na hun mislukte couppoging in 1923. Anders dan Hitler wordt Mühsam uit Beieren verbannen - hij kiest domicilie in Berlijn, maar trekt er vrijwel meteen op uit om zich in te zetten voor de vrijlating of tenminste de verbetering van het lot van andere, nog zittende politieke gevangenen op een tournee langs allerlei Duitse steden die georganiseerd is door de communistische Rote Hilfe Deutschlands. Ook treedt Mühsam op bij de communistische partijmilitie Rotfrontkämpferbund en op antimilitaristische manifestaties van de KPD.

7

Deze samenwerking van de anarchist Mühsam met allerlei communistische organisaties als de Rode Hulp mag bevreemden en leverde Mühsam in toenmalige anarchistische kring veel kritiek op. In 1925 wordt Mühsam zelfs uit de Föderation Kommunistischer Anarchisten Deutschlands (FKAD) gezet en ziet hij zich genoodzaakt om een eigen groep, de Anarchistische Vereinigung Neukölln, en een eigen blad te beginnen, *Fanal* (1926-1931). Het is echter niet zo, zoals sommigen menen, dat Mühsam in de gevangenis de kluts is kwijtgeraakt. Zijn samenwerking met KPD-organisaties als de Rode Hulp wijst op een zwart-rode draad door de politieke activiteiten en opvattingen van Mühsam, die een overtuigd anarchist is vanaf het moment dat hij in 1900 Gustav Landauer ontmoet. Nog in januari 1933 verschijnt van zijn hand een beknopte samenvatting van zijn kijk op het anarchisme in het boekje *Die Befreiung der Gesellschaft vom Staat* (1933). Anderzijds beschouwt Mühsam het anarchisme nooit als de enig zaligmakende weg.

Al in de periode voor de Eerste Wereldoorlog verbindt Mühsam zijn anarchisme met de anti-burgerlijke subcultuur van de bohème en beschouwt hij juist deze bohème als de belangrijkste oppositie tegen de bestaande burgerlijk-kapitalistische maatschappij. En ook later verwijst hij steeds weer naar het subversieve potentieel dat volgens hem in de tegendraadse mentaliteit van de bohème schuilt. In die bohèmementaliteit, niet in de laatste plaats waar deze mentaliteit dwars tegen de burgerlijke seksuele moraal ingaat (zoals in het artikel 'Liefde, trouw en jaloezie' in deze AS), ziet Mühsam een praktische verwezenlijking of op z'n minst een wezenlijke stap in de richting van datgene waar het in het anarchisme om zou moeten gaan: de vrije ontplooiing van het individu zonder enige afhankelijkheid van of onderwerping aan hogere machten, of het nu staat, kerk of enige andere autoriteit is.

Na de Eerste Wereldoorlog wordt de plaats van de bohème in Mühsams politieke geschriften door de arbeidersklasse, het proletariaat, vervangen. Al voor de oorlog is Mühsam tot het inzicht gekomen dat 'de vijfde stand' als revolutionair subject toch ook niet bepaald een succes is. Vooral door zijn nauwe contacten in meer marxistisch georiënteerde kringen in de oorlog en de daarop volgende revolutionaire periode verwijdert Mühsam zich van het strikt anti-marxistische anarchisme van Landauer en zijn Sozialistischer Bund in de richting van een 'communistisch anarchisme', dat elementen uit het leninistische communisme overneemt. Te noemen zijn elementen als de opvatting dat het essentiële maatschappelijke conflict

als klassenstrijd moet worden opgevat, dat het proletariaat als revolutionair subject moet worden beschouwd, het radenprincipe als organisatorisch beginsel moet worden genomen en een dictatuur van het proletariaat in de revolutionaire overgangsfase noodzakelijk is.

8

Net als in de vooroorlogse periode, waar Mühsam in zekere zin een brede coalitie van politieke (anarchistische) en sociale en culturele tegenbewegingen (bohème) voorstond, pleit hij nu, zij het in een andere constellatie - de versplintering van links in de Republiek van Weimar - wederom voor een brede samenwerking. Hoewel hij altijd een fel criticus was van het autoritaire 'bismarxisme' van de sociaal-democratie voor en de communisten na de Eerste Wereldoorlog, was hij tegelijkertijd nooit afkerig van samenwerking met andersdenkende linkse kringen.
Na zijn samenwerking met revolutionaire sociaal-democraten en (raden-)communisten in de oorlog en in de revolutionaire jaren 1918-19 en wijs geworden na de ervaring van de Beierse Radenrepubliek, die - aldus Mühsam - niet in de laatste plaats ten onder was gegaan door allerlei onderlinge twisten tussen verschillende linkse groeperingen die liever elkaar dan de gemeenschappelijke tegenstanders bestreden, pleit Mühsam met name in de tijd van Republiek van Weimar onvermoeibaar voor een linkse eenheid, vooral in de strijd tegen het oprukkende nationaal-socialisme. Na een blauwe maandag lid te zijn geweest van de KPD (zijn terugblik op de radenrepubliek droeg hij op aan Lenin; een opdracht die in de jaren zeventig uit West-Duitse anarchistische heruitgaven werd geschrapt) en in de gevangenis voor de radencommunistische *Aktion* in 1921 een reeks artikelen onder de veelzeggende titel 'Die Einigung des Proletariats im Bolschewismus' (De Eensgezindheid van het Proletariaat in het Bolsjewisme) komt Mühsam al snel weer tot zijn anarchistische positieven, maar werkt hij desondanks ook later nog voor de communistische Rote Hilfe (zonder af te zien van een radicale kritiek op de wijze waarop in Rusland met andersdenkenden wordt omgegaan en in 1929 onderbroken met het demonstratief opzeggen van zijn lidmaatschap).
Juist ook in de strijd tegen het oprukkende nationaal-socialisme werkt hij in woord en daad met kringen rond de KPD, de Rote Hilfe en de Rotfrontkämpferbund samen, hoewel hij tegelijkertijd ook in dit opzicht met de Schwarze Scharen van de anarchosyndicalistische FAUD samenwerkt. Op anti-fascistische manifestaties is Mühsam een bekend gezicht, maar ook als het erom gaat een buurt of een bijeenkomst tegen fascisten te verdedigen, is Mühsam ondanks zijn krakkemikkige gezondheid van de partij.

9

Het mag al met al niet bevreemden dat Mühsam meteen na de Rijksdagbrand wordt opgepakt.
In de gevangenissen en kampen waar hij de laatste anderhalf jaar van zijn leven doorbrengt, is hij het slachtoffer van veelvuldige pesterijen door de bewakers van de SA en wordt hij ook regelmatig zwaar mishandeld. Men breekt zijn vingers om hem het schrijven verder onmogelijk te maken.
Mühsam heeft als bekende linkse intellectueel van joodse origine sowieso niet

de beste kaarten. Dat Mühsam er vaak in het bijzonder uitgepikt wordt, hangt echter bovenal samen zijn vermeende medeverantwoordelijk voor de zogenaamde *Münchener Geiselmord* op leden van de Thule-Gesellschaft. De *Völkischer Beobachter* presenteert Mühsams dood in 1934 om deze reden als *späte Selbsthinrichtung* - als 'late zelfexecutie'.

Inderdaad is Mühsam op 9 juli bij de uit Beieren afkomstige adjudant van de kampcommandant geroepen. Deze SS-Sturmführer Ehard heeft Mühsam te verstaan gegeven dat hij zich binnen acht-enveertig uur van kant dient te maken. Mühsam weigert. En Ehard gelooft die achtenveertig uur wel. Nog dezelfde avond wordt Mühsam door bewakers opgehaald en de volgende ochtend door medegevangenen opgehangen aangetroffen. Terwijl de SS en de nazi-pers beweren dat het een zelfmoord betreft (op zich niet onvoorstelbaar na de martelgang die Mühsam al heeft moeten ondergaan), is het onmiskenbaar dat Mühsam zichzelf niet *kon* hebben opgehangen: de strakke knoop in het (te) korte touw om zijn nek kon onmogelijk door Mühsam geknoopt zijn. In betere tijden stond hij al bekend om zijn onhandigheid. Nu kon hij bovendien zijn gebroken en opgezwollen vingers amper gebruiken

Wanneer Mühsams dood bekend wordt, brengt dit vooral een schok teweeg in kringen van Duitse vluchtelingen: Mühsams lot had het hunne kunnen zijn. In kranten en tijdschriften van het Duitse *Exil* verschijnen talloze artikelen over Mühsam. Op verschillende plaatsen worden herdenkingsbijeenkomsten voor Mühsam gehouden, onder meer in Amsterdam, Parijs en New York. Ernst Busch, die in Amsterdam zou optreden, wordt dit door de politie

verboden. Mühsam wordt nauwelijks als anarchist herdacht, maar vooral als kritische intellectueel met afwijkende opvattingen die het had moeten afleggen tegen de onverdraagzame, cultuurloze en moorddadige nazi's. In het teken van het antifascistische eenheidsfront dat op dat moment de KPD-lijn is, presenteert met name de communistische pers Mühsam als iemand die weliswaar anarchist is en geen communist, maar hen altijd trouw terzijde heeft gestaan in de strijd tegen het fascisme.

Een bewijs leverde in zekere zin ook Mühsams vrouw Kreszentia (Zensl),

die zich na Mühsams dood door KPD-kringen liet inpalmen en tegen Mühsams uitdrukkelijke wil (zoveel fiducie in de Derde Internationale had hij ook weer niet) met zijn literaire nalatenschap naar Moskou trok en deze daar aan het Maxim-Gorki-Instituut verkocht. Voordat zij naar Rusland ging, leverde ze nog haar naam voor een brochure van de Internationale Rote Hilfe, *Der Leidensweg Erich Mühsams*, waarop zij als auteur stond vermeld, maar die feitelijk door Meta Kraus-Fessel werd geschreven. Zoals Werner Hirsch, de vroegere secretaris van Ernst Thälmann, in het voorwoord schreef, ging het er in de brochure om te laten zien dat Mühsam een "voorbeeldige kameraad" en "echte antifascist" was die voor de "onverbrekelijke eenheid van alle gevangenen van de fascistische beulen" stond, zoals het ook in de hoofdtekst heette - nominaal van de hand van Zensl Mühsamn - dat Mühsam overal "voor de vereniging van het proletariaat tegen het fascisme" en de "aaneensluiting tot een gemeenschappelijk front" ageerde. Een voorstelling van zaken die op zich in Duitse dogmatische anarchistische kring wel gedeeld (maar anders gewaardeerd) werd, maar vooral in anarcho-syndicalistische kring in het verkeerde keelgat schoot.

Vanuit de Internationale Arbeiders Associatie polemiseerden Arthur Lehning en Augustin Souchy tegen de wijze waarop de communisten hun anarchistische Mühsam al te volledig als boegbeeld van een antifascistisch eenheidsfront onder hun regie annexeerden. Onder andere in Parijs werd een door het communistisch gedomineerde Schutzverband Deutscher Schriftsteller in ballingschap georganiseerde herdenkingsbijeenkomst door anarchisten verstoord die de indruk hadden dat ze Mühsam voor hun neus weggekaapt zagen worden. Opmerkelijk is in dit verband dat Kreszentia Mühsam in Duitse anarchistische en anarcho-syndicalistische kring fel werd bekritiseerd vanwege haar autorisatie van de IRH-brochure *Der Leidensweg Erich Mühsams*, omdat daarin Mühsam op KPD-lijn als martelaar van de antifascistische eenheidsfront gepresenteerd en geannexeerd werd. Desondanks werd in 1935 in Nederland diezelfde brochure door de anarchist Henk Eikeboom vertaald en uitgegeven.

Wanneer Kreszentia Mühsam al spoedig in Rusland ook in de stalinistische zuiveringsmachinerie belandt, wordt haar geval door sommigen aangegrepen om niet alleen op de dubbele tragedie te wijzen van een weduwe die in de goelag verdwijnt nadat de nazi's haar man hebben vermoord, maar ook op het verschil tussen Mühsams anarchisme en het communisme van de Derde Internationale (zoals Rudolf Rocker later in de brochure *Der Leidensweg von Zensl Mühsam* uit 1949).

10

Na de Tweede Wereldoorlog bepaalt deze reactie van het Duitse *Exil* en dan daarin vooral de communistische geledingen in belangrijke mate Mühsams *Nachleben*. Terwijl Mühsam in de restanten van de Duitse anarchistische beweging na de Tweede Wereldoorlog nog steeds bedenkingen oproept, valt op dat de herinnering aan Mühsam aanvankelijk vooral in het oosten levend wordt gehouden. In 1949 verschijnt min of meer gelijktijdig met de oprichting van de Deutsche Demokratische Republik (DDR) in de Russische bezettingszone een eerste volledige uit-

gave van zijn *Unpolitische Erinnerungen* uit de bohèmetijd, bezorgd door F.A. Hünich, een lector van het Leipziger Insel-Verlag. In volgende jaren verschijnen in de DDR met een zekere regelmaat bloemlezingen van Mühsam en een aantal grotere uitgaven met een brede keuze uit zijn werk.

Daarin ontbreken vanzelfsprekend de nodige teksten die onaardig zijn over het marxisme, zoals het opstel 'Bismarxismus' uit *Fanal* (1927), of zich al te uitdrukkelijk tegen het Russische en daarmee ook Oost-Duitse staatssocialisme keren, zoals *Die Befreiung der Gesellschaft vom Staat* (1933), maar krijgen Mühsams gedichten voor en over Lenin een ereplaats. Bepaalde teksten mogen ontbreken, er wordt niet met de teksten gerommeld of verheeld dat Mühsam eigenlijk een anarchist was. En het blijft niet bij Mühsam-uitgaven: er worden ook straten en zelfs een kazerne naar Mühsam vernoemd, als slachtoffer van het fascisme en als antifascistische bondgenoot, die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de socialistische liedcultuur.

In West-Duitsland wordt Mühsam in de jaren zeventig herontdekt, zowel als 'verbrande dichter' die op de nationaalsocialistische brandstapel belandde en in daaropvolgende tijd werd vergeten, zoals ook veel andere *minor poets* uit de eerste decennia van de twintigste eeuw, als ook als de anarchistische, onconventionele bohémien die als voorloper kan gelden van de alternatieve subcultuur die door de sociale bewegingen in de jaren zeventig en tachtig werd gedragen. Met name door de libertaire vleugel van deze bewegingen wordt Mühsam grondig opgediept. Rond 1980 is er zodoende meer werk van Mühsam in druk dan op enig moment tijdens zijn leven. Daarbij valt op dat een felle kritiek op de manier, waarop Mühsam in de DDR is ingelijfd, geflankeerd wordt met toevallige slordigheden waardoor bijvoorbeeld in een herdruk van Mühsams verslag van de Beierse radenrevolutie *Von Eisner bis Leviné* (1929) door de anarchistische uitgever Klaus Guhl in 1976 opeens de opdracht aan Lenin is komen te vervallen.

Kortom: ieder zijn eigen Mühsam, waarbij zowel in de DDR als in de alternatieve en anarchistische beweging(en) in de Duitse Bondsrepubliek Mühsam tamelijk selectief wordt gelezen en desnoods her en der lichtelijk wordt geretoucheerd.

* *Een overzicht van de werken van en de literatuur over Mühsam tot de jaren negentig is te vinden in* Erich Mühsam (1878-1934) Bibliographie *(red. H. Hug/G.W. Jungblut, 1991) en* Erich Mühsam (1878-1934) Bibliographie der Literatur zu seinem Leben und Werk *(red. H. van den Berg, 1992). Sinds 1989 wordt de herinnering aan Mühsam ook door een Erich-Mühsam-Gesellschaft (Lübeck) levend gehouden, die jaarlijks symposia organiseert en twee publicatiereeksen met materiaal van en over Mühsam uitgeeft. (Het betreft de* Schriften der Erich-Mühsam-Gesellschaft *en het* Mühsam-Magazine, *p/a Kunsthaus, Königstrasse 20, 23552 Lübeck. Info: http://www.erich_muehsam.de) Ter gelegenheid van Mühsams 125ste geboortedag is mede door de EMG een reizende tentoonstelling over Mühsam samengesteld en op verschillende plaatsen in Duitsland te zien. Bij deze tentoonstelling is een uitvoerige catalogus uitgekomen evenals een nieuwe bloemlezing uit Mühsams werk,* Sich fügen heißt lügen *(Steidl); ook verschenen herdrukken van zijn* Unpolitische Erinnerungen *(Aufbau Taschenbuch) en het bundeltje* Trotz allem Mensch sein *(Reclam).*

DER REVOLUZZER*

Der deutschen Sozialdemokratie gewidmet

Erich Mühsam

War einmal ein Revoluzzer,
im Zivilstand Lampenputzer;
ging im Revoluzzerschritt
mit den Revoluzzern mit.

Und er schrie: «Ich revolüzze!»
Und die Revoluzzermütze
schob er auf das linke Ohr,
kam sich höchst gefährlich vor.

Doch die Revoluzzer schritten
mitten in der Strassen Mitten,
wo er sonsten unverdrutzt
alle Gaslaternen putzt.

Sie vom Boden zu entfernen
rupfte man die Gaslaternen
aus dem Strassenpflaster aus,
zwecks des Barrikadenbaus.

Aber unser Revoluzzer
schrie: «Ich bin der Lampenputzer
dieses guten Leuchtelichts.
Bitte, bitte, tut ihm nichts!

Wenn wir ihn' das Licht ausdrehen,
kann kein Bürger nichts mehr sehen.
Lasst die Lampen stehn, ich bitt! –
Denn sonst spiel ich nicht mehr mit.»

Doch die Revoluzzer lachten,
und die Gaslaternen krachten,
und der Lampenputzer schlich
fort und weinte bitterlich.

Dann ist er zu Haus geblieben
und hat dort ein Buch geschrieben:
nämlich, wie man revoluzzt
und dabei doch Lampen putzt

---

* Oorspronkelijk verschenen in de dichtbundel *Der Krater* (Berlijn 1909; ontstaan in 1907). De vertaling is van Ferd. van der Bruggen. Deze merkt op dat 'Revoluzzer' géén neologisme is van Mühsam, maar een 'officieel' Duits woord. Het betekent met een ondertoon van geringschatting: fanatieke (beroeps-)revolutionair.

Vertaling: *De Revoloetser* (Opgedragen aan de Duitse sociaaldemocratie).
Er was eens een revoloetser, / als burger lampenpoetser; / hij ging in revoloetserpas / Met de revoloetsers mee. // En hij schreeuwde: 'Ik revoloets!' / en de revoloetsersmuts / schoof hij op zijn linkeroor / en dacht dat ie heel gevaarlijk was. // Maar de revoloetsers marcheerden / midden in het midden van de straten, / waar hij vroeger onverdroten / alle gaslantarens poetst(e). // Om ze uit de grond te verwijderen / rukte men de gaslantarens / uit het plaveisel van de straat / om er barricaden van te bouwen. // Maar onze revoloetser / riep: 'Ik ben de lampenpoetser / van dit goede stralend licht. / Asjeblief, doe 'm niets! // Als we voor hen het licht uitdraaien / kan geen burger niets meer zien. / Laat asjeblief de lampen staan! - / Want anders speel ik niet meer mee.' // Maar de revoloetsers lachten / en de gaslantarens kraakten, / en de lampenpoetser sloop / weg en weende bitter. // Toen is hij thuis gebleven / en heeft daar een boek geschreven: / namelijk hoe men revoloetst / en daarbij toch nog lampen poetst.

MÜHSAM, ANARCHISME EN BOHÈME*

Walter Fähnders

Aan het einde van de negentiende eeuw groeit in Duitsland de onvrede met het regime van keizer Wilhelm II en met de bestaande maatschappelijke orde in het keizerrijk. Deze toenemende oppositie uit zich vooral in een rasante groei van de socialistische arbeidersbeweging. Uiteindelijk zou de sociaal-democratische SPD zelfs vlak voor de Eerste Wereldoorlog de grootste partij in de Rijksdag worden. Daarnaast ontstaan rond 1900 ook allerlei nieuwe oppositiegroepen en sociale bewegingen - de jeugdbeweging en de vrouwenbeweging, reformbewegingen zoals de Freikörperkultur *(vrije lichaamscultuur) en ook groepen van schrijvers en kunstenaars die in of aan de rand van de toentertijd snel groeiende grote steden - in Duitsland met name in de voorsteden Friedrichshagen en Schwabing van de Duitse metropolen Berlijn en München – een anti-burgerlijke subcultuur ontwikkelen.*

Deze zogeheten bohème viel vooral op door een eigen levensstijl, die radicaal tegen maatschappelijke conventies en burgerlijke normen en waarden inging, bijvoorbeeld door een leven zonder vaste woonplaats (het woord 'bohème' komt van de Franse naam voor Bohemen, dat als het land gold waar zigeuners vandaan zouden komen; 'bohémien' was in het Frans oorspronkelijk een ander woord voor zigeuner), maar ook door het afwijzen van geregeld werk en een bewuste keuze voor het schrijverschap of een of andere artistieke bezigheid, waarbij de onverkoopbaarheid van het eigen werk, armoede en een maatschappelijk isolement voor lief werden genomen.
Terwijl delen van deze bohème zich in cafés en cabarets vooral op de ontwikkeling van een tegencultuur in cafés en cabarets richtten, zochten anderen aansluiting bij allerlei politieke bewegingen, waaronder het anarchisme op grote populariteit kon rekenen. Daarnaast stortten weer anderen en soms dezelfden zich op de ontwikkeling van directe alternatieven voor de kapitalistische routine in de burgerlijke maatschappij, waarbij ze zich van de in hun ogen doorgeschoten en tegelijk schijnbare beschaving in de metropolen afwendden en hun heil in levensgemeenschappen op het land zochten, vaak verbonden met allerlei reformgroepen, die zich bezighielden met alternatieve landbouw, vegetarisme, naturisme, gezonde reformkleding, natuurgeneeskunde, alternatieve opvoedingsmethoden etcetera.

KOLONIES

Twee bekende bohèmekolonies waren de Neue Gemeinschaft in Friedrichshagen bij Berlijn en de Monte Verità bij Ascona in zuid-Zwitserland aan het Lago Maggiore. De Monte Verità trok vanaf 1900 een bonte collectie bohémiens, reformadepten, anarchisten, vegetariërs, mannen en vrouwen van zeer uiteenlopende pluimage, die een leefge-

* Dit artikel is een bewerking van het vijfde hoofdstuk 'Anarchismus und Bohème' uit Walter Fähnders: *Anarchismus und Literatur. Ein vergessenes Kapitel deutscher Literaturgeschichte zwischen 1890 und 1910.* Metzler: Stuttgart 1987, pag. 171-187; daarin een uitgebreide bibliografie pag. 234-256. De bewerking is van Hubert van den Berg, de vertaling van Bas Moreel.

meenschap trachtten op te bouwen los van de gevestigde normen. Bekende namen in Ascona waren onder meer Erich Mühsam, Franziska zu Reventlow en de psychoanalyticus Otto Gross.
De Neue Gemeinschaft in Berlijn was een anarchistisch experiment geïnitieerd door schrijvers als de gebroeders Julius en Heinrich Hart, Wilhelm Bölsche en Gustav Landauer. Het was een grote woongemeenschap waarin geprobeerd werd tegen de maatschappij in te leven volgens Landauers credo 'door afzondering tot gemeenschap'. De leden deden het huishouden gemeenschappelijk en organiseerden culturele programma's, lezingen, gemeenschappelijke publicaties etcetera. Erich Mühsam, die in 1900 aansluiting zocht bij de bohème, zag aanvankelijk wel iets in de Neue Gemeinschaft en de Monte Verità, die hij als broedplaatsen voor een revolutionaire verandering van de maatschappij beschouwde. Al snel wendde Mühsam zich echter van beide experimenten af, omdat ze volgens hem vastliepen op de merkwaardige grillen van veel betrokkenen als ook door allerlei persoonlijke conflicten, hoewel hij aan de gedachte van landelijke, agrarische communes als basis voor een revolutionaire tegenbeweging in aansluiting bij Kropotkin en Landauer wel vasthield.
Zo was volgens Mühsam in een artikel 'Das Ende vom Liede' in *Der Anarchist* (1904) van de verwerkelijking van het "sociaal-individualistische ideaal" en het "mooie plan van een socialistisch-anarchistische" Neue Gemeinschaft niets terechtgekomen door de ideologisch-religieuze intransigente opstelling van Julius Hart, door de toestroom van "hysterische wereldverbeteraars en meer van dergelijke ethische struikrovers" en door de deelnemende vrouwen (Mühsams vrouwvijandigheid nam in deze jaren bijna maniakale trekken aan.). Zijn oordeel over de MonteVerità ging in dezelfde richting.
Terwijl de Neue Gemeinschaft tot een "familiepension met een ethisch naambordje" was verworden, was de Monte Verità in Mühsams optiek uiteindelijk niet meer dan een "vegetarisch sanatorium": een gebrekkige economische basis die tot commercialisering van het project noopte en de verabsolutering van allerlei *Lebensreform*-idealen - met name van het vegetarisme in al zijn schakeringen - maakten al snel een einde aan de mogelijkheid om op de Monte Verità een autonome, zelfvoorzienende levensgemeenschap als libertair alternatief voor de bestaande burgerlijk-kapitalistische orde te realiseren, waarbij het belangrijkste deficit - aldus Mühsam in het boekje *Ascona* (1905) - in de gebrekkige politieke bagage van de deelnemers moest worden gezocht: "Communistische gemeenschappen die niet uit een revolutionair-socialistisch streven voortkomen, zullen steeds gedoemd zijn te mislukken, vooral als de band die de deelnemers verbindt, een zo onbenullig beginsel als het vegetabilisme is."
Op basis van zijn ervaringen met de Neue Gemeinschaft en de Monte Verità ontwikkelt Mühsam een andere opvatting over gemeenschapsvorming door afzondering: tegenover de reformistische en vercommercialiseerde verwatering van het gemeenschapsdenken stelt hij een anarchistisch bohème-purisme met een maatschappelijke basis in het lompenproletariaat, de vijfde stand, waaraan hij allerlei positieve kenmerken toekent die volgens hem in de Neue en op de Monte Verità ontbraken.

LOMPENPROLETARIAAT

In zijn *18. Brumaire* legde Marx al in 1852 een verband tussen bohème en lompenproletariaat, dat als "door alle lagen van de maatschappij op straat gezet uitschot, afval, vuilnis" volgens Marx ieder revolutionair potentieel miste en - gespeend van ieder klassenbewustzijn - steeds bereid om, als het er op aan kwam, de reactie te dienen. Daarentegen beschouwden Bakoenin en veel bakoenisten de kloof tussen lompenproletariaat en burgerlijke maatschappij juist als garantie voor de opstandige kracht van de gedeclasseerde, die Marx het proletariaat toedichtte. Zo spreekt Bakoenin in 1872 over "die grote massa, die miljoenen schobbejakken, onterfden, armoedzaaiers en analfabeten, die 'fleur du prolétariat', die, bijna onberoerd door burgerlijke beschaving, in hun passies, in hun instincten, in hun aspiraties, in de dwangpositie en de misère waarin zij als groep verkeren, alle kiemen van het toekomstige socialisme in zich dragen, de enige kracht die in het huidige tijdsgewricht de sociale revolutie kan inluiden en naar de overwinning voeren" (*Archives Bakounine*, dl. 2, pag. 177 e.v.).

Erich Mühsam 'ontdekt' dit lompenproletariaat in de jaren dat hij zelf een zwervend bestaan langs allerlei bohèmecentra leidt en ook regelmatig in Ascona vertoeft: "Ik herhaal een door allerlei schrijvers misschien wel duizend keer gedane constatering als ik zeg dat de beste elementen van alle naties in gevangenissen en tuchthuizen verkommeren. Ik weet uit eigen ervaring dat je in de herbergen langs de wegen en in de kroegen waar onderwereldfiguren elkaar ontmoeten, persoonlijkheden kunt treffen die door de steunpilaren van de maatschappij met afschuw worden gemeden maar een hart in het lijf hebben dat bij mensen die hen als mensen willen zien, het hart sneller doet kloppen."

Zijn kritiek op het vercommercialiseerde karakter van de Monte Verità verbindt hij met een voorstel om de Monte Verità in een andere richting te ontwikkelen: "Ascona lijkt me de geschikte plaats voor een experiment dat veel meer de moeite van het proberen waard is, hoewel het misschien merkwaardig en dwaas lijkt. De vele ongewone verschijningen die er nu al wonen (...) maken Ascona geschikt als verzamelplaats voor mensen die, gezien hun individualistische instelling, ongeschikt zijn om ooit nuttige leden van de kapitalistische maatschappij te worden. (...) Daarom (...) zou ik in het diepst van mijn hart willen dat Ascona ooit een toevluchtsoord wordt voor ontslagen en gevluchte strafgevangenen, voor vervolgden en ontheemden, voor alle slachtoffers van de bestaande maatschappij die, opgejaagd en gekweld, momenteel stuurloos rondzwerven maar nog steeds heimwee hebben naar een menswaardig bestaan onder mensen die hen als medemensen zien."

Het lompenproletariaat wordt hier een bolwerk van maatschappelijk niet-geïntegreerd en niet te integreren verzet tegen de bestaande politieke en maatschappelijke orde (inclusief de socialistische arbeidersbeweging), waarbij de vijfde stand een natuurlijke bondgenoot van zowel de anarchistische beweging als de kunstenaarsbohème zou zijn: "Criminelen, landlopers, hoeren en kunstenaars vormen de bohème die een nieuwe cultuur de weg wijst", aldus Mühsam in zijn essay 'Bohème' in 1906 in *Die Fackel* uiteenzet (zie elders in deze AS).

LANDAUER

Na zijn zwerftochten door Europa ging Mühsam in München, waar hij zich in 1908 vestigde en waar zich een grote bohèmekolonie bevond, aan de slag om dit lompenproletarische potentieel te activeren en bohème, gedeclasseerden en anarchisme tot één geheel aaneen te smeden. Hij deed dit in het kader van zijn werk voor de in dat jaar door Gustav Landauer opgerichte Sozialistischer Bund. Erich Mühsam was daarin verantwoordelijk voor de lokale groep in München, de 'Gruppe Anarchist', later omgedoopt tot 'Gruppe Tat' (het was de bedoeling dat er ook een zwerversgroep kwam).

Ook bij Landauer ging kritiek op het arbeidersanarchisme samen met een zekere belangstelling voor de vijfde stand. In zijn *Aufruf zum Sozialismus* (1911) schreef hij bijvoorbeeld: "Gegroet gij zwervers, gij rustelozen, gij trekkers en landlopers en straatslijpers die het niet kunt opbrengen te sappelen en u in het gareel van deze tijd in te passen." Met Mühsams combinatie van anarchisme en bohème had hij echter weinig op. Al in 1904 stelde Landauer in een brief aan de schrijver Julius Bab die op dat moment een boek over de bohème schreef (in Gustav Landauer: *Sein Lebensgang in Briefen* [1929], dl. 1, pag. 126 e.v.), "dat anarchisme een verzamelnaam is voor bepaalde *bewegingen voor verandering*", terwijl "bohème daarentegen een verzamelnaam is voor een bepaalde persoonlijke *manier van leven,* voor een speciale manier om geestelijke of artistieke nood, meestal zwak ontwikkelde productiviteit en meestal sterk ontwikkelde receptiviteit, en dergelijke, met elkaar te verenigen. (...) Kortom , wie anarchisten en bohémiens met elkaar vergelijkt, vergelijkt appels met peren, zoiets als wanneer men een dissertatie schrijft onder de titel 'Rijdende scholieren en wederdopers. Een vergelijkende studie'." Een bohémien was volgens Landauer "iemand die van de nood een ondeugd maakt". "Een anarchist wil daarentegen, zoals alle andere socialisten, de materiële nood afschaffen. (...) een bohémien is *nooit rijp* voor de anarchie; een bohémien is, als hij (daarnaast) anarchist is, steeds een *idealist* wiens levenswijze, wegens zijn sterke afkeer van productieve arbeid (een *wezenskenmerk* van bohémiens), *niet* in overeenstemming is met zijn ideaal."

Voor Landauer is dus het productieve, de gedisciplineerde kant van de anarchistische utopie, de 'productieve arbeid' die hij een bohémien met zijn afkeer van bindingen niet ziet verrichten, zeer belangrijk; zijn groet aan de rondzwervende gedeclasseerden is meer een teken van geestelijke verwantschap met mensen die zich 'afzonderen', dan een poging om hen voor het anarchisme te winnen.

Juist daar begint de anarchistische bohémien Erich Mühsam; in het artikel 'Neue Freunde' dat in 1909 in *Der Sozialist,* het orgaan van Landauers Sozialistischer Bund, verscheen: "Zwervers en leeglopers zijn tegelijk luchtig en sceptisch, vrolijk en vertwijfeld, zonder dat zij zich daarvan goed bewust zijn. Ik zou hen de proletarische bohème willen noemen. Theoretische scholing is in hun kringen nog niet doorgedrongen: hun afkeer van de bestaande economie komt vooralsnog slechts tot uiting in het eenvoudigweg schenden van heilige regels, hun liefde voor de vrijheid in een begerig nietsdoen, hun verlangen in dof, smachtend dromen. Zouden er onder deze mensen, die door hun aanleg

en door het leven rebellen zijn geworden, die vaak algemene stakers zijn uit innerlijke drang, niet zelden vernielers uit een onbewust gevoel voor rechtvaardigheid, zouden er onder deze mensen, bij wie de vernielzucht slechts een doffe uitdrukking van een positieve dadendrang was waaraan de bijbehorende ideeën en mogelijkheden ontbraken, zouden er onder deze mensen geen mensen voor ons te vinden zijn? (...) Is dit geen maagdelijke grond die wij van de Sozialistischer Bund zouden kunnen bewerken?"

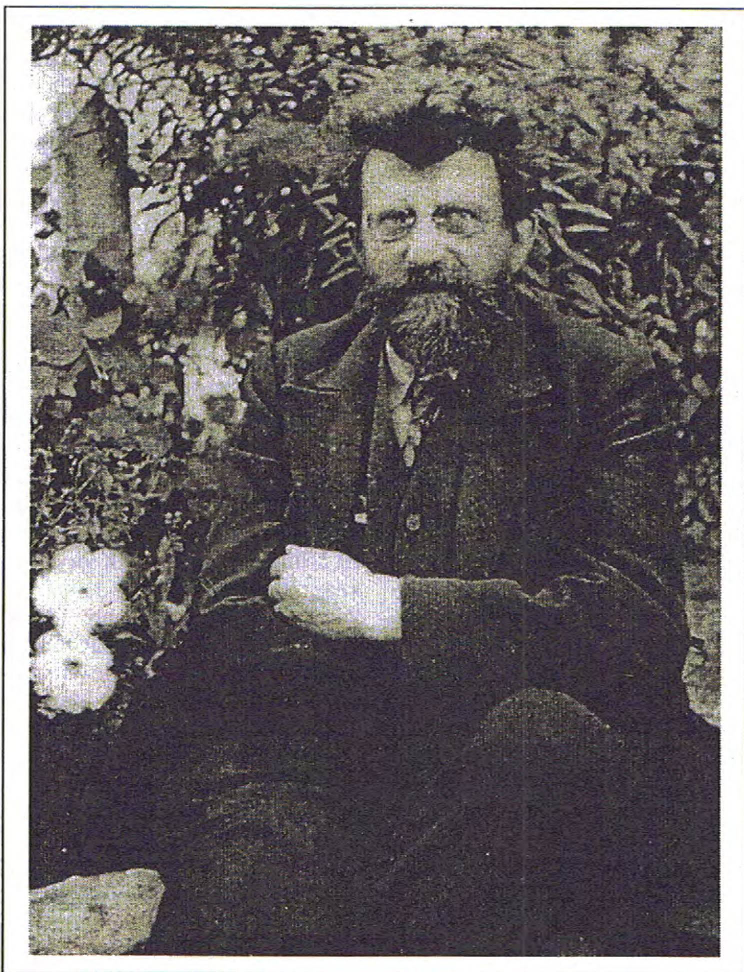
Daarbij weet Mühsam dat Landauer en hij het over het anarchistische doel eens zijn, namelijk onder degenen "die niet voor de onderdrukkers en uitbuiters willen werken", mensen te vinden "die graag bereid zijn in een vrije gemeenschap voor zichzelf en voor elkaar te werken."

FIASCO

De verhoopte toenadering tussen lompenproletariaat en anarchisme kwam in het ruime kader van de 'proletarische bohème' inderdaad tot stand. Met steun van zijn zwervende vriend Johannes Nohl en samen met onder meer de expressionisten Oskar Maria Graf, Franz Jung, Karl Otten en Georg Schrimpf maakte Mühsam propaganda voor de Sozialistischer Bund onder drop-outs, criminelen, werklozen en andere bezoekers van de Münchense cafés waar dit soort mensen te vinden was. Mühsam moest echter spoedig toegeven dat deze pogingen uiteindelijk op niets uitliepen en slechts een enkele ziel voor de goede zaak opleverden.

In 1910 gaf Mühsam in een artikel 'Der fünfte Stand' in *Der Sozialist* toe dat zijn onderneming een fiasco was geworden, maar zonder zijn principiële oriëntering op de 'mens van de vijfde stand' op te geven. Hij verweet zichzelf 'tactische fouten' in die zin dat hij niet op karakter, leeftijd, ervaring en intelligentie van zijn toehoorders had gelet. Het op één lijn stellen van bohèmeachtig, lompenproletarisch en anarchistisch handelen en vooral een verkeerde uitleg van anarchistische opvattingen leidden er bijvoorbeeld toe dat diefstal (ook onderling) als revolutionaire daad werd goedgepraat. Tegelijkertijd kwam de actiebereidheid van veel gedeclasseerden goed te pas bij illegale activiteiten zoals het onderbrengen van dienstweigeraars en het smokkelen van sacharine om de anarchistische pers te financieren, waarbij uiteindelijk anarchistische en criminele activiteiten vloeiend in elkaar overgingen.

Wanneer Mühsam rond 1910 terugkomt op de gedachte dat het lompenproletariaat de drijvende kracht achter een revolutionaire verandering in anarchistische zin zou kunnen zijn, stapt hij niet af van de voorstelling dat anarchisme en bohème nauw met elkaar verbonden zijn. De weinig betrouwbare vijfde stand mag dan verdwijnen, altijd blijft nog een meer stabiele gestalte over: de (anti-burgerlijke) kunstenaar, wiens 'anarchistische neigingen' het beste doen verwachten in een post-revolutionaire, heerschappijloze orde, zoals Mühsam in het artikel 'Der Künstler im 'Zukunftsstaat'' al in 1906 in *Die Fackel* uiteenzet: "Waarom ik, die mijzelf als kunstenaar zie en me praktisch alleen met kunstenaars solidair voel, een voorstander van een communistisch socialisme ben (...) wil ik graag heel duidelijk en zonder omwegen zeggen: omdat de kunstenaar in de communistische maatschappij in de meest brede zin de mogelijkheid heeft werkelijk de parasiet

van de ethisch ingestelde maatschappelijke lagen te zijn waarvoor hij in iedere institutie van de maatschappij hoe dan ook wordt aangezien. Het 'vrije genotrecht', het onverkorte recht dat iedereen heeft op hetgeen door gemeenschappelijke arbeid wordt voortgebracht, is voor mij de beslissende factor om het communisme als ideale maatschappijvorm te zien."

Terwijl voor Mühsam in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog de eigenlijke plaats van de kunstenaar in de burgerlijke maatschappij in de bohème was, betekende die oorlog dat de bohème uiteenviel, in ballingschap of naar het front ging of zich anderszins aanpaste. Het einde van de bohème betekende bij Mühsam een terugkeer naar het proletariaat, waarin hij na de revoluties in Rusland, Hongarije en Duitsland het nodige vertrouwen had gekregen.

BOHÈME*

Erich Mühsam

Kleinburgerlijkheid heeft de tendens tot generaliseren. Nauwkeuriger gezegd : kleinburgerlijkheid is de tendens de eigen morele horizon als een beschermende gordel om de mensheid te leggen. Deze stelling wordt duidelijker vanuit het tegenovergestelde. Degene, die wel het meest een niet-bekrompen mens is, is hij wiens sociale gedrag het minste door eisen en verboden ten aanzien van zijn medemensen wordt bepaald. Het criterium van kleinburgerlijkheid is namelijk niet de grootst mogelijke aanpassing aan de gewoonten van de meerderheid, maar het jaloers bewaken van de naaste, of hij niet op een of andere manier de grenzen van de horizon van de kleinburger overschrijdt en zich zo onttrekt aan de morele beoordeling en aan de mogelijkheid hem met andere kleinburgers te vergelijken. De meest wezenlijke karaktertrek van de kleinburger, de filister, is dus de bibberende angst voor de zedelijke ontsporing van de tijdgenoot en de psychologische oncontroleerbaarheid daarvan.

Het wapen van de kleinburger tegen degenen, die onhandelbaar zijn, is de zedelijke verontwaardiging, een misgeboorte uit angst en grootheidswaan.Daaraan danken de wetboeken – de enige in de meest ware zin van het woord onzedelijke geschriften - met hun generaliserende onoprechtheden, zoals rechtsgoederen, publieke belangen en alle overige abstracte fetisjen, het ontstaan. Het centralistische staatsbeginsel met zijn tendens tot generaliseren in formules geeft de zedelijke verontwaardiging van de kleinburger de mogelijkheid zich om te vormen tot sociale uitsluiting en daarmee tot het economisch ruïneren van de morele outsider. De kerk, die onafscheidelijk getrouwd is met de staat, de economische en juridische organisatie ter voorkoming van het overschrijden van de kleinburgerlijke horizon, heeft de centrale realisering van de psychische voorwaarden, namelijk van angst, jaloezie en platvloersheid uit te voeren. De liberale eis tot scheiding van kerk en staat is dus een onding. Beide instituties zijn te samen met elkaar ontstaan en leven van elkaar. De weg naar de cultuur leidt over hun gemeenschappelijk graf. Tegenover de in staat en kerk centralistisch georganiseerde, door de geraffineerd onzinnige kapitalistische sociale orde economisch sterke kleinburgerij – in politieke termen: de bourgeoisie – staat de minderheid van de bijna niet met elkaar verbonden, in materieel opzicht geheel weerloze, van de mogelijkheden tot concurrentie en vorming praktisch uitgesloten paria's. Ik wil hier helemaal afzien van de arbeiders, die natuurnoodzakelijk in de klassenstrijd tegen het bezit (hetgeen identiek is met de kleinburgerij) in de voorste linie zouden moeten staan. Het proletariaat – overigens behoort dit woord tot de meest fundamentele onwaarachtigheden – is, tenminste in Duitsland en Oostenrijk, door de sociaal-democraten die bezeten zijn van hun ideeën over de

---

* Oorspronkelijk verschenen onder de titel 'Bohème' in *Die Fackel*, jrg. 8 (1906), nr. 206. Vertaling: Ferd. van der Bruggen.

toekomstige staat, volledig vervreemd van de klassenstrijd. De organisaties van de arbeiders, die naar het voorbeeld van de staat centralistisch zijn gevormd, hebben door het uitschakelen van het individuele temperament de revolutionaire kerngedachte van de vakbondsstrijd vervaagd en de arbeiders, de natuurlijke drager van de sociale revolutie, in de rol van een met zijn vijanden schaakspelende politicus gedrongen. De arbeiders staan nu dus in het midden tussen de bourgeoisie en de heffe des volks, aan welke kant nog slechts de ongeorganiseerde groepen strijden: misdadigers, landlopers, hoeren en kunstenaars.

Met de eerste drie groepen van deze uitgestotenen weet de morele verontwaardiging van de filister snel klaar te komen. De misdadiger, wiens woede en vertwijfeling gezegd worden het morele kordon van de voor de filister geldende economische doelmatigheid te doorbreken, wordt in het tuchthuis geïnterneerd. De landloper, die zich niet voor een triest hongerloon tot koelie van een uitbuiter wil maken, wordt veroordeeld tot dwangarbeid. De hoer, in wier wilde lach meer genialiteit steekt dan de goede burger, die haar zich voor één nacht heeft veroorloofd, samen met zijn echtgenote – ook al zouden ze tienmaal langer leven – ooit had kunnen opbrengen, wordt met haar 'beroep van de schande' (dat voor de ongeruste filister toch zo nodig is) naar het bordeel gebracht en zij krijgt haar controleboek, opdat de wellustige klant geen venerische ziekte oploopt. Kortom, overal vindt de morele verontwaardiging een uiterlijk teken van haar juistheid.
Alleen bij de kunstenaar raakt het burgermannetje in drijfzand. Ik wil hierbij opmerken, dat ik onder 'kunstenaars' slechts diegenen wil rekenen, die hun kunst niet tot een bedrijf verlagen, dus diegenen die het onder alle omstandigheden afwijzen zonder inspiratie te produceren. Daarentegen behoren tot de kunstenaars, die ik als buitenstaanders van de maatschappij zie, ook degenen die zonder überhaupt productief te zijn in een kunst, in al hun uitingen door artistieke inspiraties worden geleid. Hier zijn dan personen, die weigeren maatschappelijk nuttige arbeid te verrichten; die in hun gedrag vaak de grenzen van de gezichtseinder van de kleinburger doorbreken, maar op wie men geen vat kan krijgen. Want misschien is er hier of daar onder hen een dichter, schilder, beeldhouwer of componist, die door de autoriteiten wordt erkend en op wie men zijn culturele belangstelling kan loslaten door hem te bejubelen en te laten verhongeren. Tegenover de kunstenaars treedt de bleke angst van de filister voor het buitengewone het jammerlijkst te voorschijn.
Dit beven van eerbied en vrees is namelijk niet slechts de uitdrukking van de zorg om het correcte gedrag van de ander, maar hier werkt ook een instinctief gevoel voor de superioriteit van de kunstenaar mee, die de nietswaardigheid van de kleinburger zou kunnen doorzien. De steunpilaar van het sociale leven behelpt zich dan ermee, dat hij deze soort kunstenaars een vrijbrief voor onconventioneel optreden verschaft en hen onder een verzamelbegrip registreert: bohème. Maar omdat iedere artistieke bezigheid deze brave man van de bezittende burgerklasse waardeloos voorkomt (omdat ze geen brood op de plank brengt) en omdat hij anderzijds toch graag eens zo'n monstrum om zich heen ziet – alleen : uit het eigen

gezin mag zo iemand niet komen; die zou meedogenloos worden verstoten – ziet hij in zijn onvermogen onderscheidingen te maken al heel gauw in ieder miljonairskind dat een penseel hanteert een 'bohémien'. (Het woord bohémien is onjuist, zoals taalkundigen mij hebben verzekerd: zo iemand zou een 'boheem' moeten heten; maar ik zal toch maar het woord bohémien aanhouden.)

Om het begrip bohème te definiëren moet het woord eerst worden gezuiverd van de slakken, die de bekrompen sensatiezucht en het onvermogen onderscheidingen aan te brengen eraan hebben toegevoegd, en die het in het bijzonder dankt aan de opschepperij van een of ander talentje van een in de kunstenaarswereld verdwaalde filister. Een aardappelhandelaar ontdekt op een dag zijn stem, laat zich scholen tot concertzanger en houdt zichzelf dan meteen voor een bohémien. Een ontslagen beambte, die aan het kamermeisje van zijn baas gedichten richt, gaat 's avonds in een literair café zitten, drinkt absint en noemt zich desgevraagd schrijver; 's zondags speelt hij bij zijn oom, die pottenbakker is, de bohémien. Een verlopen student papt aan met een kunstenaar, parasiteert op 'm en gelooft zich tot de bohémiens te mogen rekenen.
Ernstige verwarring in de opvattingen over het wezen van de bohème heeft Murger met zijn bekende roman veroorzaakt. Er staan wel leuke dingen in, maar de helden van het verhaal zijn geen bohémiens. Het zijn bezitlozen, die wel van het leven genieten en heel blijmoedig over hun dalles heen weten te leven – maar aan het einde van het boek, waar zij allen tot geld en roem komen, daar stomen zij vredig in de zekere haven van de kleinburgerij binnen en de tijd van de bohème ligt achter hen.
De bijzondere eigenschap van de bohémien afleiden vanuit zijn bezitsloosheid is echter een uiterst primitief standpunt. Nog absurder is de opvatting, dat de bohémien zijn karakter opgeeft op het moment, dat hij het niet meer nodig heeft zo onburgerlijk te leven. Neen, bohème is een eigenschap, die diep in het wezen van de mens wortelt, die noch verworven of verkregen kan worden, noch verloren kan gaan door een verandering van de uiterlijke levensomstandigheden.
Omdat Duitsers de slechte eigenschap hebben iedere persoon, met wie ze moeten omgaan, in een bepaald vakje vast te pinnen, heb ik persoonlijk de pech, dat ik altijd als er van mij sprake is, als voorbeeld van een bohémien word genoemd. Maar ik protesteer uitdrukkelijk tegen deze karakterisering, wanneer zij wordt afgeleid van uiterlijke symptomen van mijn wezen, zoals bij voorbeeld van mijn haardracht of mijn nu eenmaal niet zo overmatig elegante kleding.
Wat echter waarlijk de bohémien bepaalt, is de radicale scepsis in zijn wereldbeschouwing, de diepgaande ontkenning van alle conventionele waarden, het nihilistische temperament, zoals het tot uitdrukking komt in Toergenjevs *Vaders en zonen* en zoals Peter Kropotkin het als karakteristiek voor de Russische nihilist beschrijft in zijn *Memoires van een Revolutionair*. Zeker openbaart zich dit temperament, dat iedere aanpassing aan de uniformiteit van het leven van de filister met fanatieke afschuw afwijst, uiterlijk in de methode, die de bohémien kiest, om zijn eigen ik tegen de massale instincten van de

vervolg op pag. 25

LIEFDE, TROUW, JALOEZIE*

De opvattingen van Gravin Franziska zu Reventlow

Erich Mühsam

Rond het jaar 1907 drong in de kringen van intellectuelen in München de eerste kennis van de nieuwe leer van Professor Freud door en zij begon het gehele geestelijke leven in Schwabing te beheersen. De enthousiaste apostel hiervan was de jeugdige psychiater Dr Otto Gross (uit Graz), die met de ijver van een fanaat het hele Café Stephanie analyseerde, resp. het analyseren leerde. Het gonsde aan de tafeltjes over 'complexen', 'blokkeringen' en 'verdringingen'. Men had voor iedere soort afwezigheid of slechte bui een mooie wetenschappelijke uitdrukking. Toevalligheden werden geduid vanuit verborgen opzettelijkheden, dromen teruggevoerd naar wensen en voor velen had het onderbewustzijn van de medemensen spoedig minder geheimen dan het eigen bewustzijn.

Ik behoorde tot de enkelingen, die wat sceptisch tegenover de psychoanalyse stonden, hoewel ik persoonlijk met Otto Gross bevriend was en me ook een tijdje door hem in anamnesebehandeling liet nemen. Het kwam er voor mij op aan te zien of door het volledig duidelijk worden van heel of half weggezonken herinneringen de poëtische scheppingskracht wordt beïnvloed; daarover heb ik toen met prof. Freud zelf nog gecorrespondeerd. Ik brak de behandeling af, toen de arts vragen stelde die betrekking hadden op allerintiemste dingen van het erotische leven en die ik hem beantwoordde met de korte verklaring: "Dat gaat je geen donder aan!"

Gravin zu Reventlow was door mij met Gross bekend geraakt en op een dag vertelde ze mij waarover zij zoal inlichtingen had moeten geven. Ze had de dokter uitgelachen en hem gevraagd, of hij werkelijk meende van zeer velen van zijn patiënten de waarheid te horen. Daarop antwoordde hij, dat dat helemaal niet nodig was: niemand liegt buiten zijn karakterstructuur en juist als iemand liegt, toont dit aan hoe hij associeert. Het afbreken van de analytische behandeling stoorde noch de gravin noch mijn vriendschap met Gross. Integendeel, de relatie arts-patiënt verdween volledig en we kregen te maken met een voortreffelijke geleerde, die ook absoluut een geniaal mens was (helaas is hij gestorven) op het gebied van problemen, die ons allen evenzeer raken.

Gross vertegenwoordigde, en wel in de meest nauwe samenhang met zijn seksueel-psychologische beroepsuitoefening, het standpunt van een ethiek, die op onbegrensde promiscuïteit berust. Vanuit een geheel andere kant was ik tot precies dezelfde conclusies gekomen als hij. De anarchistische maatschappijleer, die ik vertegenwoordig, streeft het maatschappelijk samenleven van de mensen na op basis van een zo ver mogelijke persoonlijke vrijheid. Ik geloof, dat slechts een vrijwillige verbintenis

* Oorspronkelijk verschenen onder de titel 'Liebe, Treue, Eifersucht. Die Ansichten der Grafin Franziska zu Reventlow' in *Die Aufklärung*, jrg. 1 (1929), nr. 10. De vertaling is van Ferd. van der Bruggen.

innerlijk verplichtingen oplegt, en dat iedere opgelegde dwang niet alleen diegene vernedert, die zich ervoor buigt, maar ook degene, die haar oplegt en uitvoert. Vrijheid van allen heeft als voorwaarde de vrijheid van ieder individu, en omgekeerd: niemand is vrij als niet allen vrij zijn. Daarom kan de strijd tegen iedere autoritaire macht slechts worden gevoerd in samenhang met de strijd tegen de autoriteit in de allernaaste omgeving, vooral tegen de autoritaire begeerten, die de eigen aard en de eigen gedachten beheersen en zouden willen overheersen.

Verder concludeerde ik: wie zijn heerschappij over één mens wil vestigen, wie in zijn naaste omgeving de politieagent speelt, die ontwikkelt een algemene aandrift tot politieoptreden in zichzelf en wie de slavenhouder in zijn huis accepteert, die duldt overal slavernij en is verloren voor de vrijheid.

Alle traditionele deugd is afgestemd op bevelen en gehoorzamen, op heersen en dienen en dat komt nergens duidelijker tot uitdrukking dan in de algemeen geldende, door nauwelijks nog van één kant kritisch aangevochten seksuele moraal. Zo richtte ik meteen bij het begin van mijn sociaalpropagandistische activiteiten heftige aanvallen tegen het beginsel van de monogamie, tegen het in publieke bescherming genomen huwelijk, voor alles tegen de vervalsing van het begrip trouw als kenmerk van de tot één partner beperkte fysieke liefde.

Otto Gross zag in de tot ethische voorkeur geautoriseerde exclusiviteit van de liefde de belangrijkste factor van psychische verdringingen en daardoor een onzuivere bron van honderdvoudige vormen van zelfkwelling en wederzijdse vergiftiging van het leven met als gevolg hysterie en de slechtst mogelijke psychogene effecten. Maar ik zag daarin de oergrond van de onvrijheid van de mens tegenover zichzelf en tegenover zijn tijdgenoten. We stemden wel volledig overeen in de beoordeling van de seksuele jaloezie als een bijzonder schandalige vorm van afgunst, die echter dankzij een autoritaire sociale opvoeding en zedelijkheidsbegrippen van priesters heilig werd verklaard.

Franziska zu Reventlow was, niet via theoretische wegen maar door haar verstandige en onbevangen levenswijze, tot precies dezelfde inzichten gekomen. Uit haar dagboeken is voldoende bekend, hoe weinig zij in haar eigen leven gaf om het oordeel van de heersende moraal. Het zal echter de moeite lonen uit mijn herinneringen de bewuste kracht vast te stellen, waarmee deze buitengewone, voorname en daarbij nog door alle gratiën gezegende vrouw haar houding tegenover het probleem, dat haar na aan het hart lag, geestelijk bepaalde.

Ik had in 1909 een stuk geschreven, dat de titel *Die Freivermählten. Polemisches Schauspiel* (Het Vrije Huwelijk. Een polemisch toneelstuk) droeg. Het was een typisch stuk van statements en het behandelde meer in een toegespitste dialectiek dan in een eigenlijke dramatische bewogenheid juist de zaken van liefde, trouw en jaloezie vanuit het standpunt van een radicale ontkenning van de geldende morele begrippen. Er werd tegenover een in een 'vrij huwelijk' bijzonder correct levend paar, dat slechts uit principe had afgezien van de officiële verbintenis, een voor de ambtenaar gehuwd paar gesteld, dat in werkelijke vrijheid en zonder wederzijdse controle een harmonisch leven leidde. Of ik de gravin het stuk voorlas of in

manuscript gaf, weet ik heden ten dage niet meer. Maar haar beoordeling klinkt me nog duidelijk in de oren. Het was helemaal niet bovenmatig vriendelijk, maar het deed me buitengewoon plezier. Want terwijl alle bekenden, critici en mensen die verstand hebben van kunst, aan wie ik mijn werk liet zien, ontsteld hun handen boven hun hoofd ineen sloegen wegens de onmogelijkheid van de tendens van het stuk of juist om het reële van die tendens enthousiast waren, zei de gravin hoofdschuddend: "Dat zijn toch allemaal zaken die vanzelf spreken. Waarom maakt u zo'n heisa daarover?"

Men leze het prachtige boek van Gravin zu Reventlow *Von Pedro zu Paul*, waarin zij het thema 'de man' grondig bespreekt. Daar wordt afgezien van iedere polemiek tegen welke dogma's over de deugd dan ook; daar wordt slechts op gracieuze wijze gekheid gemaakt over de verschillende soorten mannen, die zichzelf weliswaar allerlei vrijheden veroorloven, maar daarbij nog nooit enige twijfel hebben bespeurd over de morele regels van het maatschappelijk fatsoen. Als zij een vrouw ontmoeten, die zich tegenover niemand wil verantwoorden over haar natuurlijke sensualiteit, dan geloven ze dat haar slechts "het volledige geluk" ontbreekt; en de ongelukkige dichteres die voortdurend over het pijnlijke verleden heen geholpen moet worden, schrijft melancholiek: "Gelooft u mij, men kan zich nog zo lang en nog zo ver op het schuine vlak bevinden, dan duiken er steeds weer mannen op, die ons door ware liefde willen redden."

Toen ik weer eens met de gravin over dit onderwerp sprak, dat juist toen door de theorieën van de psychoanalytici de gemoederen van de bohème in Schwabing voortdurend bezighield, vroeg ik haar, of ook zij, wanneer ze verliefd zou zijn, zich volledig van jaloerse gevoelens zou kunnen vrijhouden. Zij meende daarop, dat dat een kwestie van zelfopvoeding is. Het gevoel van jaloezie komt voort uit gewonde ijdelheid. Men hoeft alleen maar zichzelf te onderzoeken om tot de erkenning te komen, dat een wisseling in de erotische neiging niet de geringste verlaging van de tot dusver geliefde persoon betekent en dat juist echt bij gelijktijdigheid van meerdere relaties in het geheel geen vergelijking van waarden plaats vindt.

In vroegere jaren, zo zei zij, heeft zij uit tactische overwegingen geen jaloezie laten merken, maar later heeft zij het vermogen in zich ontwikkeld om dergelijke gevoelens als minderwaardig niet meer te laten opkomen. Het is moeilijk in te schatten, wat mevrouw Zu Reventlow, als ze nog leefde, zou zeggen over de pogingen van weldenkende tijdgenoten de geleidelijk aan erkende polygame aanleg van de meeste mensen schematisch in het huidige huwelijksleven in te passen. Vermoedelijk zou ze hartelijk lachen. Wat ze echter zou zeggen tegen de tegenwerping, dat het leven van de vrouw in vrije liefde toch voortdurend in conflict zou zijn met de aanspraak van de mannen op hun vaderschapsrechten, dat weet ik wel. Want eens liet ik haar een passage in het dagboek van Rahel [von Varnhagen] uit het jaar 1820 zien, die haar moederhart diep ontroerde en die zij dan ook overschreef. Deze passage luidde: "Kinderen zouden slechts moeders moeten hebben en hun naam dragen en de moeders het vermogen en de macht van het gezin. Zo regelt de natuur dat; men moet dat alleen ethischer maken. Vreselijk is de natuur in dit op-

zicht, dat een vrouw misbruikt kan worden en tegen haar lust en wil in een mens kan voortbrengen. Deze grote krenking moet door menselijke instituties en regelingen weer worden gecorrigeerd en zij toont aan hoezeer het kind bij de vrouw hoort. Jezus had slechts een moeder. Voor alle kinderen zou een ideële vader moeten worden geconstrueerd en alle moeders zouden zo onschuldig en in ere moeten worden gehouden als Maria."

BOHÈME
vervolg van pag. 21

maatschappij te laten prevaleren. De bohémien zal altijd een zonderling zijn en alleen daarom al zou het belachelijk zijn de levenswijze van de bohémien schematisch te willen weergeven. Heel algemeen kan men over de levensaanpak van de bohémien nauwelijks meer zeggen dan wat ik vroeger eens in de brochure *Ascona* (Locarno 1905) als volgt heb uitgedrukt: "Een bohémien is een mens, die vanuit de grote vertwijfeling nooit een gevoelsband met de massa van zijn medemensen te kunnen ontwikkelen – en deze vertwijfeling is de echte noodsituatie van de kunstenaar – erop los leeft, met het toeval experimenteert, met het ogenblik vangbal speelt en tot verwantschap komt met de altijd tegenwoordige eeuwigheid."
De vertwijfeling over de niet te overbruggen kloof tussen zichzelf en de massa, de woede tegen de idiote africhting op de conventies van de maatschappij kan de bohémien natuurlijk vaak genoeg verleiden tot het zich bewust teweer stellen tegen het gebruikelijke, hetgeen dan tot uitdrukking komt in het brutaal tonen dat men anders is.
De conclusie, die Julius Bab in zijn werk over de Berlijnse bohème trekt door de bohémien asociaal te noemen, acht ik onjuist. In tegendeel zal de barse afwijzing van de bestaande situaties in de meeste gevallen verbonden zijn met het zeer sociale verlangen naar een ideale menselijke cultuur. Heel verdienstelijk is daarentegen de parallel, die Bab trekt tussen bohème en het anarchisme. De haat tegen alle centralistische organisaties, die ten grondslag ligt aan het anarchisme, de anti-politieke tendens van het anarchisme en het anarchistische principe van de sociale zelfhulp zijn wezenlijke eigenschappen van de bohémien. Daaruit komt dan ook het innige gevoel van solidariteit met de zogenaamde vijfde stand, het lompenproletariaat, voort dat bijna iedere bohémien eigen is.
Het is hetzelfde verlangen, dat de uit de maatschappij gestotenen verbindt, of ze nu uitgestoten zijn door de kilhartige wreedheid van de filisters dan wel verworpenen vanuit de eigen door het temperament gedicteerde soevereiniteit. De medemensen, die met een lachend gezicht en een schreiend hart de kroegen en bordelen, de herbergen langs de grote weg en de warme hallen van de grote steden bevolken, het janhagel en het gepeupel, waarvan zelfs de officiële vertegenwoordiging van het zogenaamde proletariaat zich verre houdt, zij zijn de meest naaste verwanten van de goedmoedig bespotte, als achtergrond van de grootheidswaan van het kleinburgerdom met spot gedulde kunstenaars, die in hun vertwijfelde verlatenheid met het verlangen naar een groots toekomstideaal de wereld bevruchten. Misdadigers, landlopers, hoeren en kunstenaars – dat is de bohème die de weg naar een nieuwe cultuur wijst.

REVOLUTIE*

Erich Mühsam

Revolutie is de beweging tussen twee toestanden. Hierbij moet men zich niet het beeld van een langzaam draaiende rol voor de geest halen, maar het beeld van een uitbarstende vulkaan, een exploderende bom of ook wel van een zich uitkledende non. Iedere revolutie is actief, op zichzelf staand, plotseling en haar oorzaken ontwortelend. Revolutie ontstaat, wanneer een toestand onhoudbaar is geworden: die toestand kan stabiel zijn geworden in de politieke of sociale verhoudingen van een land, in een psychische of religieuze cultuur dan wel in de eigenschappen van een individu.

De drijvende krachten van de revolutie zijn afkeer en verlangen; zij drukt zich uit in verwoesting en oprichting. Verwoesting en oprichting zijn in de revolutie identiek. Alle lust in verwoesting is een scheppende lust (Bakoenin).

Enkele vormen van revolutie: vermoorden van de tiran, afzetting van de heersende macht, vestiging van een godsdienst, verbreken van oude 'tafelen' in conventie en kunst, scheppen van een kunstwerk, de geslachtsdaad.
Enkele synoniemen voor revolutie: God, leven, geslachtsdrift, roes, chaos. Laten we chaotisch zijn!

* Oorspronkelijk verschenen in *Revolution*, jrg. 1 (1913), nr. 1.
Vertaling: Ferd. van der Bruggen.

MÜHSAM, EXPRESSIONISME EN OORLOG*

Heinz Hug

In het werk van anarchistische beeldende kunstenaars zoals Gustave Courbet, de neo-impressionisten Maximilien Luce, Paul Signac en Camille Pisarro en tenslotte Pablo Picasso en de dadaïsten worden progressieve opvattingen en vrijheidsliefde gecombineerd met revolutionaire, nieuwe vormen. Bij anarchistische schrijvers, vooral in Duitsland, is dit veel minder het geval. Net als hun marxistische kameraden houden zij vast aan klassieke stijlopvattingen en een beeldentaal die uit de vroege negentiende eeuw stamt en vaak aansluit bij het werk van Friedrich Schiller. Dit lijkt in krasse tegenspraak met hun revolutionaire maatschappijopvattingen, maar is feitelijk al in de kunstopvattingen van grote anarchistische theoretici als Proudhon en Kropotkin aanwezig. Toch waren niet alle anarchistische schrijvers zo traditionalistisch.
Een van de Duitstalige schrijvers die zich in veel opzichten steeds onafhankelijk heeft getoond, is Erich Mühsam. Zijn leven (1878-1934) valt min of meer samen met de opkomst van de moderne Duitstalige literatuur en zijn werk vertoont duidelijke raakvlakken met het expressionisme, hoewel hij daar tegelijkertijd de nodige kritiek op had.

In *Kain,* het door Mühsam uitgeven tijdschrift waarin hij naast politieke en ideologische problemen ook eigentijdse literatuur recenseerde, besprak Mühsam ook expressionistische poëzie, zoals de door Kurt Hiller samengestelde bloemlezing *Kondor* in een artikel 'Die Rigorosen' in augustus 1912. Afgelezen aan deze bespreking, lijkt Mühsam het expressionisme in niet mis te verstane bewoordingen af te wijzen, wanneer hij van "huiveringwekkende rijmelarij" en "als proza en poëzie geserveerde fraaischrijverij" spreekt. Mühsam lijkt weinig oog te hebben voor het baanbrekende karakter van deze poëzie, al kunnen we nu zeggen dat hij er niet zo ver naast zat, zeker omdat hij voor een aantal schrijvers, die ook nu nog als belangrijk gelden, een uitzondering maakte: Else Lasker-Schüler, René Schickele, Franz Werfel en vooral Georg Heym, wiens literaire kwaliteiten Mühsam ook in een necrologie in februari 1912 prees. "In zijn kunst zat leven, gevoel, beweging, een blik, een wil, wording "

Om Mühsams verhouding tot het expressionisme beter te kunnen bepalen, is het belangrijk om te zien dat het expressionisme vooral een mentaliteit was, die men aantreft bij schrijvers en kunstenaars die in de laatste decennia van de negentiende eeuw waren geboren en zich rond 1910 als kunstenaar of schrijver gaan manifesteren. Een opstandige mentaliteit met als bindend element een existentiële afkeer van een door technische en technologische veranderingen vervreemde wereld en een door geïnstitutionaliseerd onrecht en allerlei dwangmatigheden gekenmerkte

* Oorspronkelijke bijdrage aan dit themanummer van *De AS*, getiteld 'Erich Mühsam und die Moderne. Über die Nähe Seiner Antikriegsgedichte zum Expressionismus', vertaald door Ferd. van der Bruggen en Bas Moreel, en bewerkt door Hubert van den Berg.

maatschappij, die evenwel op zeer uiteenlopende wijze literair en artistiek werd uitgewerkt.
Hierbij valt op dat er - ondanks de traditionalistische literatuuropvattingen in anarchistische kring, die ook Mühsams misprijzen over de expressionistische *Rigorosen* domineren - een duidelijke verwantschap bestaat tussen het werk van een aantal expressionisten, bijeengebracht in de door Kurt Pinthus samengestelde bloemlezing *Menschheitsdämmerung* (1920) en gedichten van Mühsam verzameld in de bundel *Brennende Erde* (ook 1920). De gedichten in *Brennende Erde* stammen grotendeels uit de tijd van de Eerste Wereldoorlog en de daarop volgende revoluties, uit de periode die in de Duitse literatuurgeschiedenis als het 'expressionistische decennium' bekend staat. Samen met Mühsams satirische gedichten uit de jaren kort na de vorige eeuwwisseling, zoals 'Der Revoluzzer', kan *Brennende Erde* in literair opzicht als zijn beste werk worden beschouwd.

Om niet zomaar willekeurig wat gedichten met elkaar te vergelijken, concentreer ik mij op een aantal gedichten die de oorlog tot onderwerp hebben. Gedichten die laten zien dat Mühsam onmiskenbaar door het expressionisme werd beïnvloed, wat niet hoeft te verbazen aangezien hij veel vrienden en bekenden in expressionistische kring had.
Zowel de expressionisten als Mühsam tonen zich in hun oorlogspoëzie verklaarde tegenstanders van de oorlog. Het patriottistisch gejubel en de oorlogseuforie, die rond 1914 in de Duitse poëzie de boventoon voeren, ontbreken. Toch zijn er de nodige verschillen in de wijze waarop Mühsam enerzijds en expressionisten als Georg Heym, Albert Ehrenstein, Franz Werfel, August Stramm en Kurt Heynicke anderzijds de oorlog in hun gedichten thematiseren. Bij de expressionisten is de oorlog een ramp die zich onverhoopt voordoet, zoals bijvoorbeeld in het beroemde gedicht *Der Krieg* van Georg Heym:
Aufgestanden ist er, welcher lange schlief / Aufgestanden unten aus Gewölben tief.[1]
De personificatie en de voor het expressionisme kenmerkende mythologisering versterken het beeld van een buiten de geschiedenis plaats vindend bijna religieus gebeuren dat geen verband houdt met reële omstandigheden. Zo ontketent in Ehrensteins *Der Kriegsgott* deze god de vernielingen, de werkelijke oorzaken worden slechts vaag - en wederom in metaforen - aangeduid:
Ein kleiner Unterteufel herrscht auf der Erde, / Ihm dienen Unvernunft und Tollwut.[2]
Mühsam, die in verschillende artikelen in *Kain* de aanloop tot de Eerste Wereldoorlog analyseerde, beschrijft de oorlog ook in zijn gedichten als een historische gebeurtenis waarvan de oorzaken in de bestaande maatschappelijke verhoudingen te vinden zijn. Hij noemt de veroorzakers van de oorlog met naam en toenaam:
Sollst fürs Vaterland stechen und schießen, / sollst dein Blut in den Acker gießen, / wenn es der Kaiser befiehlt und will[3] *(Wiegenlied).*
Wir töten, wie man uns befahl, / mit Blei und Dynamit, / für Vaterland und Kapital, / für Kaiser und Profit.[4] *(Soldatenlied)*
De verschillende duiding leidt ook tot een verschillende reactie op de oorlog. De expressionisten blijven op mythisch niveau, hun reactie beperkt zich tot een hulpeloze maar zeer beeldenrijke vloek,

zoals in het gedicht *Der Krieg* dat Franz Werfel op 4 augustus 1914 schreef:
Dir aber wehe, / Stampfende Zeit! / Wehe dem scheußlichen Gewitter / Der eitlen Rede![5]
Ook de vraag van Ehrenstein aan de maan: 'Kannst du nicht helfen?' *(Frage)* wijst op een gevoel van onmacht, dat ook door het lyrische ik in zijn *Der Dichter und der Krieg* wordt verwoord:
Ich rege mich nicht, / Denn alle Gedanken und Taten / Trüben die Reinheit der Welt.[6]
Vooral in de gedichten die kort na de voor hem ook verwarrende uitbraak van de oorlog ontstonden, slaat ook Mühsam weemoedige tonen aan:
Wir haben dem grinsenden Grausen gewehrt. / Sie gaben ihm Hand und Herz und Schwert. / Das Grausen führte dem Schwert die Hand. / Millionen Leiber zuckten im Sand. / Wehe![7]
De personificatie van de 'verschrikking' in deze in april 1916 ontstane *Klage* is uitgesproken expressionistisch. In andere gedichten uit de eerste oorlogsjaren is het expressionistische taal- en beeldgebruik in Mühsams poëzie nog duidelijker, zoals in het in februari 1915 geschreven *Wehe der Erde*:
Die Sterne hängen tiefer dennn je / und starren zur Erde in angstvoller Glut. / Sie spiegeln der Menschheit klagendes Weh. / In ihrem Widerschein flackert Blut. / Oh, schaut nicht nieder auf unsre Schmach, / so ihr von gottlichem Lichte seid. / Des Menschengestirnes Glanz zerbrach, / und unser Göttliches wimmert in Leid. / Krieg heult in die Welt. Es rast der Tod. / Der Schrecken wütet. Die Erde brennt. / Entmenschte Gebete flehn Gott in den Kot... / O, Scham vor den Sternen am Firmament![8]
Op één punt wijken Mühsams gedichten over de oorlog duidelijk af van die van de expressionisten, in aansluiting bij een opvallend kenmerk van zijn vroege werk: het gebruik van satire en ironie, die in zijn gedichten tegen de oorlog omslaan in sarcasme. Dit gebeurt hoofdzakelijk als hij nationalistische en oorlogszuchtige taal in zijn gedichten verwerkt. Bijvoorbeeld in het reeds in 1912 geschreven *An die Soldaten:*
Sauft, Soldaten! / Dass das Blut / heißer durch die Adern rinnt. / Saufen macht zum Sterben Mut. / Sauft! Die Zeit der Heldentaten / fordert saftige Heldenbraten. / Sauft! Der heilige Krieg beginnt.[9]
In de twee laatste strofen komt Mühsam dan te spreken over de shock, die volgens Walter Benjamin karakteristiek is voor de moderniteit. Het gedicht eindigt met de regels:
Darben lernt ihr nun und Fasten. / Bettelnd mit dem Leierkasten, / winselt ihr ums Gnadenbrot.[10]
Het meest geslaagde gedicht in deze categorie is wel Mühsams bekende *Kriegslied* (maart 1917). Alle strofen behalve de laatste bevatten de regel 'So lebt der edle Kriegerstand', de laatste strofe antwoordt daarop met 'So stirbt der edle Kriegerstand' (zie elders in deze AS).

Rond 1916 tekent zich een verandering af in Mühsams gedichten tegen de oorlog. Geleidelijk verdwijnt de ironie. Terwijl Mühsams aanvankelijke twijfels over de oorlog en zichzelf eerst in een onbestemde abstract-expressionistische woede overgingen, slaat deze woede vervolgens in een pacifistische houding om, die uiteindelijk in een revolutionaire opstelling culmineert. Dat Mühsam zich meer en meer van een expressionistische manier van schrijven verwijdert, wordt duidelijk in het in mei 1916

ontstane gedicht *Hungersnot.* Het bevat weliswaar nog typisch expressionistische samenstellingen als 'Eisengeziefer', maar heeft tegelijkertijd een veel groter realiteitsgehalte:
Viel Hunderttausende liegen tot, / tief ins geschändete Ackerland / vom Eisengeziefer niedergestreckt. / Aus ihren Gebeinen kriecht und droht - / und aus den Wüsten von Schutt und Brand - / und nagt am Volksmark und saugt und leckt / des Krieges Schwester, die Hungersnot. ...[11]
Deze kijk op de werkelijkheid verschilt duidelijk van dat van de meeste expressionisten. Bij hen verschijnt de gruwelijke realiteit in abstracte beelden en visioenen. In *Der Kriegsgott* van Albert Ehrenstein treedt de oorlogsgod Ares hoogstpersoonlijk als lyrisch ik op en heet het:
Rot umblüht euer Blut / Meinen Schlächterarm.[12]
In duidelijk contrast met Mühsam die zijn hele leven aan traditionele dichtvormen vasthield, is August Stramm, een van de weinige expressionistische dichters die niet alleen qua beeldkeuze en thematiek maar ook qua vorm breekt met bestaande tradities, het meest consequent in de abstracte weergave van de werkelijkheid, zoals in het gedicht *Sturmangriff*:
Aus allen Winkeln gellen Fürchte Wollen / Kreisch / Peitscht / Das Leben / Vor / Sich / Her / Den keuchen Tod / Die Himmel fetzen / Blinde schlächert wildum das Entsetzen.[13]
De expressionisten geven individueel lijden vaak niet rechtstreeks, 'realistisch' weer, maar projecteren het op andere 'objecten', op de natuurlijke fenomenen - 'Abendlich blutet das Feld' (Ehrenstein, *Der Kriegsgott*), 'Und den Mond zerdrückt er in der schwarzen Hand' (Georg Heym, *Der Krieg*) -, op de cultuurverschijnselen - 'Kirchtürme abdrehend vor Wut' (Ehrenstein, *Der Kriegsgott*) -; en op de wereld als geheel - 'Welt, wie du taumelst!' (Kurt Heynicke, *Das Bild*).
Mühsam probeert daarentegen de ellende van de oorlog als zodanig te beschrijven, zoals in de volgende strofe uit *Kriegslied*, waarin hij een soort innerlijke monoloog verwerkt:
Angeschossen, - hochgeschmissen, - / Bauch und Därme aufgerissen, / Rote Häuser - blauer Äther - / Teufel! Alle heiligen Väter! ... / Mutter! Mutter!! Sanitäter!!! / So stirbt der edle Kriegerstand, / in Stiefel, Maul und Ohren Sand / und auf das Grab drei Schippen Sand - / mit Gott, mit Gott, mit Gott, / mit Gott für König und Vaterland.[14]

Tegen het einde van de oorlog krijgt Mühsams pacifisme meer en meer een revolutionaire lading. In zijn gedichten roept hij tot daden op, tot omverwerping van de oude orde, waaruit de oorlog is voortgekomen. Zijn literaire protesten en oproepen tot actie weerspiegelen hierbij zijn politieke activiteiten. In 1916 loopt hij mee in hongerdemonstraties in München. Hij neemt contact op met pacifistische groeperingen en met linkse sociaal-democratische politici als Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg om een breed revolutionair front tegen de oorlog te vormen dat het keizerlijke regime ertoe zou moeten dwingen de oorlog te beëindigen.
Zijn strijd voor vrede gaat nu samen met een strijd voor revolutie, met het gevolg dat zijn oproep om de heersende machten ten val te brengen ook in zijn poëzie een centraal thema wordt, zoals reeds onmiskenbaar in zijn in oktober 1916 geschreven *Soldatenlied*:

Wir lernten in der Schlacht zu stehen / bei Sturm und Höllenglut. / Wir lernten in den Tod zu gehen, / nicht achtend unser Blut. / Und wenn sich einst die Waffe kehrt / auf die, die uns den Kampf gelehrt, / sie werden uns nicht feige sehn. / Ihr Unterricht war gut. (...) / Soldaten! Ruft's von Front zu Front: / Es ruhe das Gewehr! (...)[15]

Dit *Soldatenlied* en ook zijn gedichten die in de revolutionaire periode aansluitend aan de oorlog ontstaan, hebben nauwelijks nog iets met het expressionisme gemeen. De ongewone expressionistische woord- en beeldkeuze heeft plaats gemaakt voor een zakelijk, eenduidig idioom dat tot daden oproept. In de jaren 1918-19 neemt Mühsam definitief afscheid van het expressionisme, dat aan het begin van de Republiek van Weimar überhaupt aan betekenis inboet en plaats maakt voor Nieuwe Zakelijkheid en zogeheten proletarisch-revolutionaire literatuur. Voor deze proletarisch-revolutionaire literatuur kan Mühsam in ieder geval als een voorloper gelden, bijvoorbeeld in het 'omkeren-van-de-wapens' thema dat daar veelvuldig in terugkeert.

NOTEN

Hierbij de Nederlandse vertalingen van de gedichten in dit artikel. (1) Opgestaan is hij, die lang sliep, / Opgestaan beneden uit gewelven diep. – (2) Een kleine onderduivel heerst op aarde, / Hij wordt gediend door onverstand en dolle razernij. – (3) Je moet voor het vaderland steken en schieten, / je moet je bloed in de akker gieten, / als de keizer dat beveelt en wil. – (4) Wij doden zoals men ons beval / met lood en dynamiet, / voor vaderland en kapitaal / voor keizer en benefiet. (Soldatenlied) – (5) Maar wee u, / stampende tijd! / Wee het vreselijke onweer / van ijdel gepraat! – (6) Ik verroer niet, / Want alle gedachten en daden / Vertroebelen de reinheid van de wereld. – (7) Wij hebben ons tegen de grijnzende verschrikking geweerd. / Zij kreeg hand en hart en zwaard. / Zij leidde de hand met het zwaard. / Miljoenen lichamen krepeerden in het zand. / Wee! – (8) De sterren hangen lager dan ooit / en staren naar de aarde in angstige gloed. / Zij spiegelen het klagende verdriet van het mensdom. / In hun weerschijn flakkert bloed. / O, kijk niet neer op onze schande / als je van het goddelijke licht bent. / De glans van het mensengesternte is gebroken, / het goddelijke in ons kermt van pijn. / Oorlog giert de wereld in. De dood raast. / De verschrikking woedt. De aarde brandt. / Ontmenselijkte gebeden smeken God in het slijk. / O schaamte voor de sterren aan het firmament! – (9) Zuipen, jongens! / Het bloed / moet heter door de aderen vloeien. / Zuipen geeft moed. / Zuipen, jongens! Deze tijd / vraagt heldendaden / en stervensbereidheid. / Zuipen, jongens! / De heilige oorlog staat voor de deur. – (10) Armoe leer je nu en vasten, / bedelen met je buikorgeltje, / smeken om genadebrood. – (11) Veel honderdduizenden liggen dood, / diep in het geschonden akkerland / door het ijzerongedierte neergelegd. / Uit hun gebeenten - / en uit de woestijnen van pijn en vuur - / kruipt en dreigt / en knaagt aan het merg van het volk / en zuigt en likt / de oorlog zijn zusje, / de hongersnood. ... - (12) Rood ombloeit jullie bloed / mijn slagersarm. – (13) Uit alle hoeken gillen Angsten Willen / Gekrijs / Geselt / Het Leven / Voor / Zich / Heen / De hijgende Dood / De hemelen jagen / Blind slacht Ontzetting wild in het rond. – (14) Aangeschoten, - omhoog gesmeten, - / buik en armen opengereten. / Rode huizen – blauwe ether - / Duivels! Alle heilige vaders! ... / Moeder! Moeder!! Hospikken!!! / Zo sterft de edele krijgersstand, / in laarzen, mond en oren zand / en op het graf drie scheppen zand - / met God, met God, met God, / met God, voor koning en vaderland. – (15) Wij leerden onze man te staan / in storm en hellegloed. / Wij leerden in de dood te gaan / niet achtend op ons bloed. / Als eens de wapens keren / tegen hen die ons het vechten leerden, / dan zullen zij zien / hoe goed zij ons leerden / niet laf te zijn. (...) / Soldaten! Roep van front tot front: / De wapens neer! (...).

KRIEGSLIED*

Erich Mühsam

Sengen, brennen, schießen, stechen,
Schädel spalten, Rippen brechen,
spionieren, requirieren,
patrouillieren, exerzieren,
fluchen, bluten, hungern, frieren...
So lebt der edle Kriegerstand,
die Flinte in der linken Hand,
das Messer in der rechten Hand -
mit Gott, mit Gott, mit Gott,
mit Gott für König und Vaterland.

Aus dem Bett von Lehm und Jauche
zur Attacke auf dem Bauche!
Trommelfeuer - Handgranaten -
Wunden - Leichen - Heldentaten -
bravo, tapfere Soldaten!
So lebt der edle Kriegerstand,
das Eisenkreuz am Preußenband,
die Tapferkeit am Bayernband,
mit Gott, mit Gott, mit Gott,
mit Gott für König und Vaterland.

Stillgestanden! Hoch die Beine!
Augen gradeaus, ihr Schweine!
Visitiert und schlecht befunden.
Keinen Urlaub. Angebunden.
Strafdienst extra sieben Stunden.
So lebt der edle Kriegerstand.
Jawohl, Herr Oberleutenant!
Und zu Befehl, Herr Leutenant!
Mit Gott, mit Gott, mit Gott,
mit Gott für König und Vaterland.

Vorwärts mit Tabak und Kümmel!
Bajonette. Schlachtgetümmel.
Vorwärts! Sterben oder Siegen
Deutscher kennt kein Unterliegen.
Knochen splittern, Fetzen fliegen.
So lebt der edle Kriegerstand.
Der Schweiß tropft in den Grabenrand,
das Blut tropft in den Straßenrand,
mit Gott, mit Gott, mit Gott,
mit Gott für König und Vaterland.

Angeschossen - hochgeschmissen -
Bauch und Därme aufgerissen.
Rote Häuser - blauer Äther -
Teufel! Alle heiligen Väter!...
Mutter! Mutter!! Sanitäter!!!
So stirbt der edle Kriegerstand,
in Stiefel, Maul und Ohren Sand
und auf das Grab drei Schippen Sand -
mit Gott, mit Gott, mit Gott,
mit Gott für König und Vaterland.

---

* Oorspronkelijk verschenen in *Kain*, jrg. 5 (1919), nr. 4 [ontstaan 1916]. Vertaald door Ferd. van der Bruggen. Vertaling *Oorlogslied*::
Blakeren, verbranden, schieten, steken, / schedels splijten, ribben breken, / spioneren, vorderen, / patrouilleren, exerceren, / vloeken, bloeden, hongeren, vernikkelen van de kou ... / Zo heeft de edele soldatenstand, het geweer in de linkerhand, het mes in de rechterhand - / (refrein) met God, met God, met God, / met God voor koning en vaderland.//
Uit het bed van leem en stront / ten aanval op je buik! / Trommelvuur – handgranaten - / wonden – lijken – heldendaden - / bravo, dappere soldaten! / Zo leeft de edele soldatenstand, / het ijzeren kruis aan het Pruisisch lint, / de dapperheid aan de Beierse band. / (refrein)//
Stilstaan! Paradepas! / Ogen recht, jullie zwijnen! / Bij een controle slecht bevonden. / Geen verlof. Kortaf. / Zeven uur extra strafdienst. / Zo leeft de edele soldatenstand. / Jazeker, (mijnheer de) (eerste) luitenant! / Tot uw orders, (mijnheer de) (tweede) luitenant! / (refrein)//
Voorwaarts met tabak en kummeldrank! / Bajonetten. Strijdgewoel. / Voorwaarts! Sterven of overwinnen / Een Duitser (kent niet:) kan niet het onderspit delven, / Botten versplinteren, vodden vliegen (rond). / Zo leeft de edele soldatenstand. / Het zweet druppelt in de rand van de loopgraaf, / het bloed druppelt in de rand van de goot, / (refrein)//
Getroffen – omhooggesmeten - - / buik en darmen opengereten. / Rode huizen – blauwe ether – Duivels! Alle heilige vaders! ... / Moeder! Moeder! Hospik!!! / Zo sterft de edele soldatenstand, / In laarzen, bek en oren zand / en op het graf drie scheppen zand - / (refrein) //

HUMOR EN REVOLUTIE*

Erich Mühsam

Revolutie is een ernstige zaak. Wie in een bewuste revolutionaire wil streeft naar de revolutie, die voorbereidt, erin strijdt, en tot het einde toe doorgaat, is met de hele inhoud van zijn leven toegewijd aan de ernst van deze zaak. Maar, beste mensen, revolutie is geen begrafenis, tenminste niet de begrafenis van een bemind persoon en dus is er geen reden tot huilen en in pathetische waardigheid tragiek mimen. Een zaak ernstig nemen, zich helemaal erdoor laten vullen, denken en doen volledig in haar dienst stellen, betekent in het geheel niet een larmoyante afwezigheid van humor.

Revolutie is een vreugdevolle zaak. Ze is boordevol van die vreugden, die een geboorte begeleiden: de vreugden van de roes van de voortplanting; de beschermende zorg voor de geboorte; de eerste bewegingen van het nieuwe schepseltje; de verzorging van de zuigeling en de vreugden van het zien hoe het wordende zich ontwikkelt, leert lopen, woorden spreekt, eigen gedachten vormt en opgroeit tot een wezenlijk mens. De vreselijke pijn van de bevalling, de angstige toestand van twijfel wat er moet gebeuren, de gewelddadige bloedige gebeurtenis zelf worden niet minder, maar doen de vreugden in het welslagen toenemen. Nooit is de wereld vrolijker, zijn heden en toekomst meer verliefd op elkaar, is het gezicht van de mensheid stralender dan in de roes van de revolutie. Slechts letterknechten en zieke geesten kunnen de revolutie het lachen kwalijk nemen.

Humor is het beleven van de wereld vanuit het gevoel van het plezier aan haar. Dit vormt het onderscheid tussen humor enerzijds en ironie en satire anderzijds: humor lacht vanuit de wereld, ironie lacht over de wereld en satire trekt een grijns tegen haar. Ironie en satire zijn, als ze betrokken worden op de revolutie, wapens tegen haar en als ze van de revolutie uitgaan wapens tegen haar vijanden. Humor van de revolutie is de vrolijke bevestiging van haar eigen activiteit en daardoor de kracht die haar noodzakelijkheden ondersteunen. Humor is naast met hartstocht bezig zijn en enthousiaste vastberadenheid een psychische drijfveer van de revolutie.

Permanente plechtige waardigheid is nooit echt. Echte bewogenheid heeft af en toe het zout van de humor nodig.

Propagandistische revolutionaire kunst mag principieel allerminst humor ongebruikt laten. Afgezien ervan, dat de woede van de kunstenaar tegen de reactie, die wordt bestreden, zijn blik voor iedere belachelijkheid van de vijand scherpt; die vijand uitleveren aan spot en hoon is altijd een prettige opgave voor de kunstenaar; afgezien daarvan ontbreken bijna nooit vrolijke situaties aan de revolutionaire gebeurtenissen. Wie ooit eens midden in het gebeuren van een revolutie heeft gestaan, her-

---

* Oorspronkelijk verschenen onder de titel 'Humor und Revolution' in *Schulter an Schulter.* Blätter der Piscatorbühne (Begleitheft zur Aufführung der Abenteuer des braven Soldaten Schwejk). Berlijn 1928. Vertaling: Ferd. van der Bruggen.

innert zich ogenblikken van een zo komische schok als de bekende scène uit de Conventie 1789 in Parijs, toen na een meeslepende redevoering van Mirabeau de stemming de mist inging, omdat de toehoorders, die urenlang gespannen hadden geluisterd, nu door de natuurlijke behoefte de opgespaarde vloeistoffen kwijt te raken, op het beslissende moment de hele plechtige vergadering in wild gedrang verlieten en naar de deuren vluchtten.
Stijlbloempjes van redenaars, allerlei soorten verwisselingen, zonderlinge gevolgen van overijver, naïeve misverstanden over opdrachten hebben in de Franse revolutie, in de opstanden van 1848, zelfs in de Parijse Commune en de Russische revolutie de ernst van de heroïsche uren met het vrolijkste gelach onderbroken, en het betekent niet in het minst ontering van de revolutionaire gedachte, wanneer de dragers daarvan zelf grappen over hun doen en laten maken in plaats van dit aan de hatelijkheden van de vijand over te laten.
Er zijn vertederend komische figuren zoals de brave soldaat Schwejk. Zij komen uit de diepten van het volk te voorschijn en geven door hun voortdurend de lachspieren prikkelende naïviteit kleur aan de gebeurtenissen van hun tijd, vanzelfsprekend ook aan de grootste gebeurtenis, waartoe een volk bij machte is: de revolutie. De kunstenaars, schilders, dichters hebben net zo goed als dramaturgen niet slechts het recht, maar ook de opgave dergelijke types te zien en voor tijdgenoten en de toekomst tot levende gestalten te maken en hen in het kunstwerk te plaatsen in het milieu, waarin ze thuishoren.
Humor, grap, karikatuur, spot en amusement zijn uitdrukkingsmiddelen van de kunst, omdat ze elementen van het leven zijn.

Revolutionair zijn verplicht niet tot zuurpruimerij. De revolutie moet humor begrijpen en de humor moet een revolutionaire geest hebben – zo zijn ze allebei nuttig.

A-CAMP IN DUITSLAND

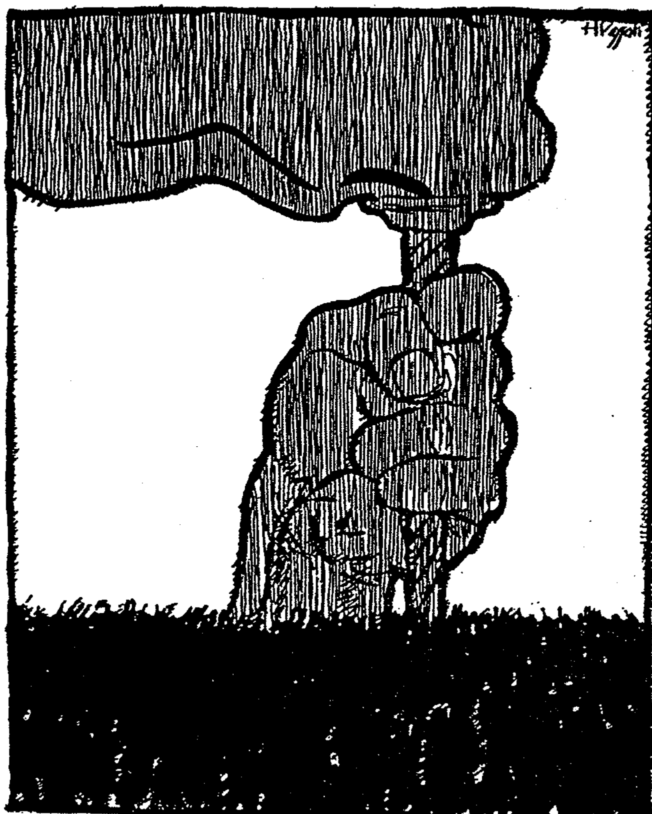
Van 1 tot en met 10 augustus 2003 vond in Lutter, midden in Duitsland, het (tot nu toe) tweejaarlijkse anarchistische zomerkamp plaats. Anarchisten uit zeven landen kwamen er op af. Een verslag.

Op vrijdagochtend 1 augustus vond ik, na een nachtelijke busrit, het zonovergoten veldje van het anarchistische woonwerkproject 'Burg Lutter', waar het A-camp plaats zou vinden. Het handjevol mensen dat die vrijdagochtend op het veld zat, zou nadien gezelschap krijgen van zo'n 140 medeanarchisten. Er werd onder meer gesproken over dominantie en verlegenheid, over de weinige sociale interactie tussen anarchisten, over 'deconstructie van de man', anarchisme en (anti-)psychiatrie, ideale economie en over anarchistische ethiek. Ook over vrije liefde werd gediscussieerd. Hierover viel weinig 'mooi-ideaal-maar-niets-voor-mij'-defaitisme te bespeuren. Het scheen daarentegen normaal te zijn om eerlijkheid, zelfstandigheid en het afschaffen van bezit ook (of juist) in het liefdesleven na te streven. Een hoopgevend feit was ook dat veganisme een 'gewoon' onderwerp was.
Sommigen bezochten 'Arbeitskreise' over communicatie en contact onder anarchisten, anderen spraken over organisatievormen. Niet toevallig was er weinig overlap tussen beide groepen. Het lijkt er dan ook op dat meningen verschillen over wat een goed manier kan zijn om gezamenlijk succesvolle en duurzame anarchistische projecten op te bouwen. Het elkaar leren kennen lijkt me een primaire voorwaarde te zijn voor het realiseren daarvan. Volgend jaar komt er naar alle waarschijnlijkheid weer een A-camp. *(Menno Sijtsma)*

KAIN

Zeitschrift für Menschlichkeit — Herausgeber: Erich Mühsam.

Nummer 1. Dienstag, den 10. Dezember 1918. 5. Jahrgang.

ACTIEVE AFWEER*

Erich Mühsam

De enige kracht, die in staat zou kunnen zijn de machtsgreep van Hitler te verhinderen, is de gezamenlijke wil van de arbeiders, die niet door het nationalisme in verwarring zijn gebracht. Daarover zijn alle arbeiders, voorzover zij nadenken, het eens. Zij weten ook, dat de algemene staking het middel bij uitstek is, dat zij tot hun beschikking hebben. Het afweren van de Kapp-Putsch door toepassing van dit middel leeft in de algemene herinnering voort. Als u een arbeider – onverschillig welke politieke partij hij aanhangt – al dan niet bij een centrale vakbond, de christelijke, de sociaal-democratische of de syndicalistische aangesloten, hiernaar vraagt, dan zult u steeds weer hetzelfde antwoord horen: ja, als het maar mogelijk was tot eendracht te komen! En het einde van zo'n gedachtewisseling is dan altijd, dat de sociaal-democraten op de communistische leiding schelden, de communisten op die van de sociaal-democraten en dat het hun schuld is, dat het proletariaat niet tot gemeenschappelijke besluiten is te brengen.

De waarheid is, dat de eendracht van de arbeiders onder leiding van deze of gene partij of vakbond überhaupt niet kan worden bereikt. De waarheid is jammer genoeg ook, dat geen organisatie, die onder een leiding staat, de wil heeft de eendracht op een andere wijze te realiseren dan door het monddood maken van iedere mening, die niet ondergeschikt is aan het belang van de eigen winkel. De waarheid is tenslotte, en dat is wel het treurigste, dat de Duitse arbeiders zo zeer zijn opgevoed in 'vertrouwen op de beproefde leiders' en op 'proletarische discipline' in de betekenis van dril en gehoorzaamheid, dat ieder zelfstandig initiatief meteen verlamd is.

De vraag, wat eigenlijk moet gebeuren als de dans van het Derde Rijk losbarst, als de ontbinding van alle coalities van arbeiders door mensen als Hitler, Frick of een ander wordt gelast, als de standrechtelijke executies, de pogroms, plunderingen, massale arrestaties het recht in Duitsland zullen vormen, die vraag wordt nergens besproken dan in nota's van ambtenaren, die tot de kliek behoren en die niet worden gecontroleerd.

De arbeiders troosten zich met de gedachte, dat ze wel op tijd zullen worden opgeroepen om handelend op te treden. Maar dat zullen ze niet! Als de fascisten toeslaan, dan is het eerste, dat overeenkomstig allang klaarliggende lijsten alle organisatorische krachten en redenaars, alle personen die door de leiders worden verdacht, worden gearresteerd of – nog doeltreffender – onschadelijk gemaakt. Dan is het proletariaat, aangewezen op de eigen beslissingen, totaal niet meer in staat het eens te worden over het verzet.

* Oorspronkelijk verschenen onder de titel 'Aktive Abwehr' in *Die Weltbühne*, jrg. 27 (1931), nr. 50. De Kapp-Putsch was een staatsgreep onder leiding van Wolfgang Kapp die van 13 tot 17 maart 1920 in Berlijn plaatsvond. Kapp was aanvoerder van de Brigade Ehrhardt, een 15.000 man tellend uiterst rechts vrijkorps dat in opstand kwam tegen de wettige regering van de Weimar-republiek. Door een algemene werkstaking mislukte de putsch. Kapp vluchtte naar Zweden. (De vertaling is van Ferd. van der Bruggen.)

Noodzakelijk is dat de arbeiders op de werkvloer het direct met elkaar eens worden; onmiddellijk tot vorming van actiecomités binnen de bedrijven overgaan en de federatieve verbinding daarvan tot voortdurend waakzame en strijdvaardige organen van de klasse maken.

Deze comités en federaties mogen niet 'paritair' naar partijlidmaatschap zijn samengesteld, want dan komen er weer gewauwel van de voorzitters, geklungel met slogans, gedoe met resoluties en overdreven beklemtonen van het verenigingsleven te voorschijn; dan gaan de initiatieven weer naar de in het duister werkende centrales, waarvan de arbeiders niet weten, welke voor het proletariaat verborgen geheime belangen de besluiten beïnvloeden. De actieve krachten van collectieven, vooral in de vitale bedrijven, moeten zoals van hen verwacht wordt door collega's, dat zij zonder organisatie-egoïsme zich voorzichtig, energiek, met kennis van de arbeid, in een geest van kameraadschap en bewust van de betekenis van het moment, richten op het voorbereiden van de algemene staking, onder voortdurende controle van de zijde van hun opdrachtgevers.

Op de dag, dat de hakenkruisvlag boven de openbare gebouwen verschijnt, kan er niets meer worden georganiseerd of geregeld. Iedere arbeider moet tevoren al weten wat hij dan te doen en te laten heeft. Maar als de partijen en vakbonden werkelijk tevoren al aanwijzingen zouden sturen, dan zouden die elkaar tegenspreken en daardoor de uniforme afweer doorkruisen. Slechts de tijdig genomen en tot in details voorbereide besluiten om tegen de schending van de grondwet en de staatsorde het lamleggen van de hele voorziening van water, gas en elektriciteit, het inperken van markt en verkeer te stellen kunnen de massamoord en de totale slavernij van de Duitse arbeiders verhinderen.

De arbeiders hebben nu wel wat anders te doen dan elkaar te beschimpen en te bevechten of mooie redevoeringen aan te horen en schoonklinkende resoluties aan te nemen. Het is tijd, de hoogste tijd om te handelen!

BIJ DE ILLUSTRATIES IN DIT NUMMER

Pag. 9: Na transport vanuit het concentratiekamp Brandenburg kwam Mühsam op 2 februari 1934 aan in het kamp Oraniënburg. Hij had het registratienummer 2651. Zensl mocht hem iedere veertien dagen twee uur lang bezoeken; pag. 18: Mühsam in 1927; pag. 26: Mühsam omstreeks 1912 in Café Stephanie in München (potloodtekening van J. Pfeil); pag. 35: voorplaat van het eerste nummer van de vijfde jaargang (10 december 1918) van Mühsams *Kain* met de ondertitel 'Zeitschrift für Menschlichkeit'. Kain, opgericht in april 1911, was tijdens de Eerste Wereldoorlog niet verschenen; pag. 40: Erich Mühsam en zijn vrouw Zensl in december 1924 na zijn vrijlating; pag. 45: voorplaat van het eerste nummer van de eerste jaargang (oktober 1926) van Mühsams *Fanal*, dat de ondertitel 'Anarchistische Monatsschrift' kreeg; pag. 49: tekening van de naar Nederland gevluchte antifascist Franz Meyer (die het pseudoniem Franz Holß gebruikte) in het revolutionair-socialistische blad *De Baanbreker* van 21 juli 1934 naar aanleiding van de dood van Mühsam.

MÜHSAMS LAATSTE DAGEN IN VRIJHEID*

Rudolf Rocker

De interessante en lezenswaardige memoires van Rudolf Rocker berusten bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Hieruit maakten Magdalena Melnikow en Hans Peter Duerr een keuze, die bij Suhrkamp in 1974 werd uitgegeven. Rocker was bevriend met Mühsam en hij noemt hem dan ook meerdere malen in zijn herinneringen. Het navolgende is een samenvatting van wat Rocker schrijft over Mühsam en zijn arrestatie na de Rijksdagbrand. (Red.)

Erich Mühsam hoorde tot mijn meest vertrouwde vrienden in die tijd. We woonden beiden in de voorstad Britz en zagen elkaar jarenlang bijna iedere dag. Toen ik na de oorlog naar Berlijn kwam, woonde Erich in München. Zo kwam het dat ik hem pas in december 1924 persoonlijk ontmoette, toen hij na een gevangenschap van vijf jaar weer vrij gekomen was, en wel door dezelfde amnestie waardoor ook Adolf Hitler uit de gevangenis kwam. Zijn vrouw Kreszentia of Zensl, zoals we haar kortweg noemden, was een paar maanden eerder naar Berlijn gekomen en nam spoedig contact met me op. Direct na zijn vrijlating kwam Erich zelf naar de hoofdstad waarin hij verder bleef wonen.

Mühsam was een van de weinige echte revolutionairen die in Duitsland zelf hun ontwikkeling doorgemaakt hebben. Zijn grenzeloze verachting voor de burgerij, zijn bijtende spot die hij onbarmhartig over de zelfgenoegzame kleinburgers uitte, kwamen niet voort uit de honende lach van een cynische bohêmien, die zijn plaats in het leven niet kan vinden, maar waren de woedende kreet van een mens wiens gevoelens en gedachten wortelden in het volk en waarin het lijden van alle onderdrukten en van degenen die door het noodlot getroffen waren weerklonk.

Mühsam was een van de weinige intellectuelen in Duitsland die zich al bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vastbesloten tegen het machtspolitieke streven van de Duitse regering verklaarde en deze verantwoordelijk stelde als hoofdschuldige aan de oorlog.

Hij was een der eersten die zich inzetten voor een Beierse radenrepubliek. In die tijd, toen heel Europa de directe invloed onderging van de Russische Revolutie en het bolsjewisme zich nog niet sterk genoeg voelde de sovjets volledig aan zijn dictatuur te onderwerpen, werd de radengedachte voor Erich Mühsam net als voor vele anderen het uitgangspunt voor een nieuw tijdperk, die door de verwachting dat de wereldrevolutie voor de deur stond aan belang won.

Het idee van de federalistisch geordende maatschappij, waarvan het beheer rechtstreeks in de industriële en landbouworganisaties van de arbeidende bevolking wortelde, kwam sterk over-

---

* Fragmenten uit *Rudolf Rocker, Aus den Memoiren eines deutschen Anarchisten.* Red: M. Melnikow en H.P. Duerr, inleiding A. Souchy, nawoord D. Abad de Santillán. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1974. De (bekorte) vertaling is van Jaap van der Laan.

een met de idealen van de anti-autoritaire vleugel van de Eerste Internationale en moest Mühsam wel met grote geestdrift vervullen. Dat nu juist in Beieren de mensen die voor een dergelijke omwenteling waren het moeilijkst te vinden waren kon en wilde hij niet inzien; het lag immers volledig in zijn karakter naar het onmogelijke te streven. De putsch van de tegenrevolutie werd weliswaar door de bewapende arbeiders spoedig neergeslagen maar Erich was al met twaalf andere leden van de eerste radenrepubliek uit München ontvoerd en in de gevangenis van Ehrach opgesloten. De tweede radenrepubliek, waaraan Landauer noch Mühsam enig aandeel hadden, raakte volledig in communistische handen. Die onverwachte arrestatie redde Erich echter toen het leven. Zonder dit bijzondere incident was hij beslist later, toen de troepen van Noske München binnentrokken, net als zijn vriend Landauer vermoord.

Toen ik de volgende morgen bij het ontbijt de krant oppakte, staarde me in vette letters de kop aan: 'De Rijksdag in brand gestoken! Massale arrestaties in Berlijn en andere delen van het land.' Er bekroop me een onaangenaam gevoel. Omdat onder de toenmalige omstandigheden geen vastbesloten verzet van de arbeiders meer te verwachten was, moest ik wel op mijn eigen veiligheid letten, omdat ik ieder moment gearresteerd kon worden.

Toen Milly [de vrouw van Rocker] het huis verliet, pakte ik haastig het manuscript van mijn boek *Nationalisme en Cultuur* bijeen, dat ik enkele dagen tevoren had afgerond. Maar Milly kwam al na een paar minuten weer terug. Ze had op straat een bevriende straatventer ontmoet, die haar toefluisterde dat Erich Mühsam enkele uren tevoren was gearresteerd en door vier geheime agenten met onbekende bestemming was afgevoerd. Mühsam woonde vlak bij ons. Een paar dagen daarvoor had ik hem voor het laatst gezien en een lang gesprek met hem gehad. Het was een vreselijke tijd waarin iemand die als revolutionair bekend stond zijn leven niet zeker meer was. Iedere nacht werden in de straten van Berlijn mensen door bruine bendes vermoord, en omdat Erich sinds jaar en dag door de reactie met een bijzondere haat werd vervolgd, had ik hem dringend aangeraden in ieder geval voorlopig naar het buitenland te gaan omdat ik het ergste voor hem vreesde. Sinds Hitler rijkskanselier geworden was, had Erich bijna dagelijks anonieme brieven en telefoontjes gekregen waarin hij met een spoedige dood werd bedreigd. Een paar maanden voor zijn arrestatie had Goebbels hem nog in zijn tijdschrift *Der Angriff* verantwoordelijk gesteld voor de zogenaamde 'gijzelaarsmoorden' in München in de laatste dagen van de radenrepubliek, hoewel Erich destijds al twee weken gevangen zat. En dat wist Goebbels heel goed.

Erich had inderdaad alles tegen: hij was van joodse afkomst, een bekend anarchist en had samen met Landauer een vooraanstaand aandeel gehad in de revolutionaire gebeurtenissen in München. Daarbij was hij een satirisch dichter en schrijver die de vijanden van de vrijheid nooit spaarde en hen met zijn spot vaak dieper trof dan de heftigste aanvallen in de revolutionaire pers. Erich was zich het gevaar waarin hij verkeerde zeker bewust. Hij heeft mij herhaaldelijk gezegd dat wij zijn dappere vrouw niet moesten vergeten als hem iets gebeurde. Hij verzette zich

lang tegen mijn voorstel en pas toen Wilhelm Werner hem dezelfde raad gaf besloot hij te vertrekken. Ik wilde dat hij nog dezelfde dag vertrok, maar hij zei dat hij nog een paar dringende zaken moest afwikkelen, en beloofde mij bij hoog en bij laag dat hij de volgende dag zou vertrekken. Dat was twee dagen voor de brand in de Rijksdag.

Pas later, toen ik in Zwitserland was, deelde Zensl Mühsam me mee, dat hij al een treinkaartje naar Praag op zak had maar zo onvoorzichtig was zijn vertrek nog een dag uit te stellen. Deze dag werd hem fataal en was beslissend voor zijn lot.

RAADSELS ROND MÜHSAMS NALATENSCHAP*

Hubert van den Berg

De nalatenschap van Mühsam, zoals die wordt bewaard in de voormalige Academie van de Kunsten van de DDR, is niet volledig. Duidelijk ontbreken onder meer dagboeknotities uit de Eerste Wereldoorlog en de tijd van de revolutie van 1918-19. Boze tongen beweren dat, nadat Kreszentia Mühsam (onder druk?) de nalatenschap aan het Maxim-Gorki-Instituut had verkocht, kort daarna delen zijn verwijderd, mogelijkerwijze omdat ze onprettige zaken over leidinggevende Duitse KDP-functionarissen, misschien Wilhelm Pieck, misschien ook Herbert Wehner, bevatten. In ieder geval lijken de manipulaties vóór 1955 te hebben plaatsgevonden, omdat de leemten in de nalatenschap er al waren toen deze door Nina Pawlowa in dat jaar werd onderzocht. Dat kan dan wel zo zijn, maar zijn de verdwenen delen dan definitief verloren? Misschien wel, maar misschien ook niet.

Het is mogelijk dat ze nog uit andere archieven in Moskou opduiken ofwel zelfs uit archieven in het Westen. Er is wel een reden voor laatstgenoemd voorzichtig vermoeden, namelijk een artikel in het Nederlands anarcho-syndicalistisch weekblad *De Syndicalist* van 21 oktober 1936 (jrg. 14, nr. 21). Dit anonieme artikel 'Erich Mühsam en de vervolgingen in Rusland' maakte deel uit van een door Duitse en Nederlandse anarcho-syndicalisten gevoerde campagne voor Kreszentia Mühsam, die toen in de Sovjet-Unie gevangen werd gehouden. Na het bekend worden van haar arrestatie, medio 1936, publiceerde De Syndicalist bijna iedere week artikelen over Kreszentia Mühsam, over protesten van linkse organisaties, over pogingen van de communistische pers om het incident te bagatelliseren of de arrestatie te loochenen – en steeds werd de vraag gesteld: waar is Zensl Mühsam? Het bewuste artikel is echter tevens te zien als reactie op beweringen uit kringen van Duitse emigranten als zouden "weinige buiten de partij staanden zo trouw aan de zijde van de partij gemarcheerd hebben als Erich Mühsam", die – zo werd van communistische zijde gesuggereerd – een voortdurende positieve verhouding tot de Sovjet-Unie had en de Internationale Rode Hulp (IRH) steeds had gesteund. Vroeger had men dergelijke beweringen ontkend door middel van publicatie van teksten van Mühsam, die zijn kritische houding ten opzichte van de Sovjet-Unie en de IRH moesten aantonen. Ook 'Erich Mühsam en de vervolgingen in Rusland' bevat een dergelijke tekst. Maar het gaat hier om – zoals werd vermeld – een tot dan toe niet gepubliceerde tekst, namelijk om een notitie, overgenomen uit het dagboek van Mühsam (van 1 december 1925), waarin hij een ontmoeting met volkscommissaris Loenatsjarski beschrijft, waarbij hij het feit bekritiseerde dat ook in Rusland kameraden werden vervolgd. Deze no-

* Oorspronkelijk verschenen onder de titel 'Frage zur Frage: Wo sind die verschwundenen Teile Mühsams Nachlass?' in *Mühsam-Magazine*, Heft 4 (april 1994). Vertaling: Ferd. van der Bruggen. De tekst van het artikel in *De Syndicalist* van 21 oktober 1936 is als bijlage opgenomen.

titie heeft in het licht van de hechtenis van Kreszentia Mühsam alsook de stalinistische zuiveringen die zich volgens de inleidende opmerkingen begonnen af te tekenen, nog altijd een actuele waarde.
In het artikel wordt ook gezegd dat "het grootste deel van Mühsams literaire erfenis" nu in de Sovjet-Unie is en dat daarom is te vrezen dat dit gedeelte nooit in druk zal verschijnen. Met betrekking tot de nalatenschap is het op de eerste plaats interessant dat hier wordt gesproken over "het grootste deel", hetgeen suggereert dat er ook nog een kleiner deel van de nalatenschap bestond dat zich in veilige handen zou bevinden en waaruit de notitie van 1 december 1925 stamt. Omdat – en dat maakt de zaak nog merkwaardiger – deze notitie zich ook bevindt in de in het Maxim-Gorki-Instituut bewaarde dagboeken, heeft iemand (misschien Erich of Kreszentia, misschien Ruth Oesterreicher, die volgens een andere bijdrage in De Syndicalist de nalatenschap kortstondig in Praag had bewaard) ofwel deels afschriften gemaakt of laten maken dan wel was de nalatenschap ook op een of andere manier toegankelijk voor een of meer personen die contact had(den) met het anarcho-syndicalisme in Nederland, of ?
In ieder geval laat het artikel vermoeden dat delen van Mühsams nalatenschap zich in de jaren dertig buiten het Maxim-Gorki-Instituut bevonden, want het is eigenlijk uitgesloten dat een anarcho-syndicalist dit instituut of de nalatenschap van Mühsam daarin vrijelijk zou mogen gebruiken. En misschien bevinden zich onder deze delen ook de delen van de nalatenschap uit Moskou die nu als verdwenen worden beschouwd; misschien omdat de vermoede manipulatie van de nalatenschap in werkelijkheid geen manipulatie was, maar een 'reddingsoperatie', die dan echter in zoverre is mislukt dat de verwijderde delen ergens anders na die tijd zijn verdwenen, misschien ook omdat juist die 'verdwenen' delen eigenlijk tot het kleinere deel van de nalatenschap behoorden, waarvan het bestaan werd gesuggereerd in De Syndicalist. Een nader onderzoek lijkt wel op zijn plaats.

ERICH MÜHSAM EN DE VERVOLGINGEN IN RUSLAND
(Oorspronkelijk verschenen in De Syndicalist van 21 oktober 1936)

Wat Erich Mühsam ooit vermoed moge hebben – zeker niet dit: dat wat hij na een gesprek met een der Russische leiders de 1e december 1925 in zijn dagboek optekende over de vervolging van de anarchisten in Rusland door het bolsjewistische bewind, een goede tien jaar later ook zou gelden voor zijn vrouw Zensl, die twee jaar nadat Erich Mühsam door de nazi's in Duitsland werd vermoord, door de stalinistische GPOe in Rusland werd gearresteerd en verduisterd.
Het is nu meer dan een half jaar geleden dat Zensl Mühsam, die naar men weet uitgenodigd was om naar Rusland te komen en onder andere aan deze uitnodiging gevolg gaf in de verwachting voor de literaire nalatenschap van Mühsam een uitgever te vinden, in Rusland werd gearresteerd. De juiste reden van deze arrestatie is tot op heden even onbekend als haar huidige verblijfplaats. Het is zelfs onbekend of zij nog in leven is. De door de pers gepubliceerde mededeling dat zij uit Rusland uitgewezen is of uitgewezen zou worden, is klaarblijkelijk een leugen. Geen sterveling kan aannemen dat, indien dit het geval was, zij haar familie en haar vrienden niet op de hoogte zou hebben gesteld. Weliswaar is het bekend dat van tijd tot tijd personen na het overschrijden van de Russische grens spoorloos verdwijnen, maar dit is toch meestal het geval aan gene en niet aan deze zijde van de grens.

Geheel zonder informatie over het lot van Zensl Mühsam is men overigens niet. Voor ons ligt een afschrift van een brief, die de nobele Stassova aan familieleden van Zensl in antwoord om inlichtingen schreef. De brief is gedateerd 20 augustus 1936 en luidt als volgt: "Naar aanleiding van uw brief van 14 juli inzake uw schoonzuster Zensl Mühsam, kan ik u eerst nu meedelen dat haar arrestatie plaatsvond in verband met de onderzoekingen voor het proces tegen de trotskistische terroristen, dat de 19e augustus in Moskou begint. Het is aan uw schoonzuster verboden de eerstvolgende tijd in Moskou te wonen."
Wij zullen hier geen beschouwingen vastknopen, hoewel daar aanleiding genoeg voor is, aan de in deze brief genoemde data. Wij constateren alleen dat ook deze brief, die gedateerd werd – wij zeggen niet: geschrêven – 20 augustus, al weer drie maanden oud is en het nog steeds niet bekend is wat nu eigenlijk aan Zensl Mühsam ten laste wordt of werd gelegd en waarin het 'verband' bestond met 'de onderzoekingen van het proces' het beruchte proces dat vermoedelijk nog wel niet het laatste van deze serie zal zijn. En daar in het Rusland van heden nu eenmaal meer mogelijk is dan zich in de ongebreidelste fantasieën laat denken, behoort ook dit tot de reële mogelijkheden, althans, zoals gezegd, in het Rusland van heden: dat Zensl Mühsam in Rusland gearresteerd is omdat zij een spionne is van de Gestapo.
De poging om politieke tegenstanders te discrediteren is overigens niet een stalinistische uitvinding. Dat was ook al gebruikelijk in de tijd van Lenin. Toen de eerste protesten in het buitenland tegen de vervolging en de onderdrukking van de anarchisten in Rusland geuit werden, werden deze van Russische zijde beantwoord met de mededeling dat er in Rusland geen anarchisten, maar uitsluitend 'bandieten' werden vervolgd. Hoe Erich Mühsam over deze vervolgingen dacht, leest men in het stuk dat hierna volgt. Hij was toentertijd, in 1925, na zijn ontslag uit de vesting Niederschönenfeld vrijwel uitsluitend werkzaam in het belang van de politieke gevangenen in Duitsland. Hij werkte toen samen met de IRH. Hij meende met een organisatie te doen te hebben die boven de partijen stond en geloofde dat een samenwerking met de IRH in het belang was van de actie die hij voerde. De bolsjewisten hoopten hem reeds voor hun zaak te winnen. Ten onrechte. Na zijn dood werd van bolsjewistische zijde nogmaals getracht Erich Mühsam, zij het dan ook de dode, voor de bolsjewistische partijpolitiek te misbruiken. Wij hebben hier indertijd reeds herinnerd aan de brief die Mühsam in januari 1929 aan de IRH schreef. Hij bedankte als lid omdat het hem onmogelijk was, schreef hij, "lid te zijn van een organisatie waarin ik genoodzaakt ben een partijpolitiek te bevorderen die ik voor verkeerd houd en schadelijk voor de revolutionaire arbeidersbeweging". Dat ook reeds in 1925 zijn opvattingen de anarchistische waren van altijd, blijkt ook uit zijn gesprek met Loenatsjarski, dat hij de 1e december 1925 in zijn dagboek neerschreef. Het werd tot nu toe niet gedrukt. Daar het grootste gedeelte van zijn literaire nalatenschap door Zensl mee naar Rusland is genomen, staat te vrezen dat van zijn ongedrukte manuscripten dit een der weinige zal zijn dat ooit in druk zal verschijnen.
Om meerdere redenen verdienen dus deze enkele pagina's uit Mühsams dagboek een zeer bijzondere aandacht. Mogen zij er toe bijdragen om de actie voor de bevrijding van Zensl Mühsam en alle andere proletarische revolutionairen in Sovjet-Rusland met verdubbelde kracht voor te zetten.
Hieronder volgt thans wat Mühsam in zijn dagboek optekende. (Red. De Syndicalist)

EEN ONDERHOUD MET LOENATSJARSKI

Eergisteren (29 november 1925) deelde M.K.F. mij telefonisch mede dat kameraad Loenatsjarski mij wenste te leren kennen Loenatsjarski begroette mij zeer hartelijk en bracht mij naar de ontvangkamer. Hij begon met de vraag of ik bezig was met een drama. Ik antwoordde ontkennend en bracht het gesprek terstond op de politiek door hem mede te delen dat ik al mijn energie thans aanwendde ten behoeve van de politieke gevangenen en op dit ogenblik in het bijzonder in de zaak van Max Hölz doende was. Loenatsjarski vroeg voorzichtig of ik samenwerkte met dr. Meier (een lid van de centrale der KPD), waarop ik bevestigend antwoordde, waaraan ik tegelijkertijd toevoegde dat mijn werk door mijn bijzondere politieke positie bijzonder bemoeilijkt werd. Zo kwam ik – overeenkomstig mijn bedoeling om in alle gevallen de amnestie voor de linkse politieke gevangenen en emigranten in Rusland ter spra-

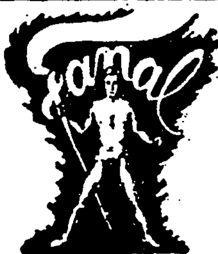
ke te brengen – te spreken over de bezwaren van de anarchisten, die mij verwijten dat ik door de bolsjewiki ben omgekocht om onder het mom van anarchist te zijn de anarchistische beweging te benadelen. Hij vroeg mij hoe ik mij deze vijandschap op de hals had gehaald, hetgeen ik verklaarde met mijn werkzaamheid voor de Rode Hulp en in het bijzonder met mijn sympathie voor de 'Rote Frontkämpferbund'. Hierop volgde een principiële discussie over de politiek der KPD en ik lichtte mijn standpunt toe, waarbij ik het deelnemen aan het parlementarisme en de vakverenigingspolitiek voor het revolutionaire proletariaat in Duitsland noodlottig noemde. Loenatsjarski verdedigde het parlementarisme met de gebruikelijke redeneringen: men moest gebruik maken van de tribune. Ik bracht Loenatsjarski zover dat hij toegaf de verhoudingen in Duitsland wellicht niet voldoende te kennen en kon toen het gesprek de door mij gewenste richting geven. Ik maakte duidelijk dat mijn gehele werkzaamheid bedoelde het linkse, revolutionaire deel van het proletariaat te verenigen. Deze moesten voor het eerste succes zorgen. Het onverschillige gedeelte der arbeiders zou zich bij dit succes aansluiten. Wanneer de andere groepen succes zouden hebben, dan zouden zij met deze meegaan. Loenatsjarski was dit met mij eens. Nu betoogde ik verder, dat de revolutionaire arbeiders wel geneigd waren nauwe betrekkingen met elkander te onderhouden, maar dat er hier een oude hinderpaal bestond die vrijwel niet uit de weg kon worden geruimd. Nadat Loenatsjarski mij had verzocht zonder omwegen te zeggen wat ik bedoelde, zei ik: "De ergste rem voor het samengaan der revolutionaire arbeiders is de vervolging der anarchisten en linkse sociaal-revolutionairen in Rusland."

Ik had tot dusver vermeden hiervan op openbare vergaderingen te spreken, omdat de communisten hiervan te weinig op de hoogte waren en het slechts aanleiding gaf tot onvruchtbare strijd en zelfs tot vechtpartijen. Maar hier, waar ik tegenover een vertegenwoordiger van de Russische regering in persoon stond, wilde ik niet zwijgen. Ik kon mij zeer goed indenken in de motieven die voor de binnenlandse politiek in Rusland de doorslag gaven bij de bestrijding der linksen. Iedere staat en iedere regering vervolgt vanzelfsprekend hen die staten en regeringen principieel aanvallen. Maar de kameraden in Rusland moesten de overwegingen van binnenlandse politiek terzijde stellen en de dingen eens in internationaal verband zien. Dan zouden zij zien dat alle pogingen om anarchisten en communisten tot samenwerking te brengen, mislukten op de tegenwerping: wij kunnen toch niet samenwerken met hen die onze kameraden vervolgen en gevangen nemen. Dit feit vergiftigt de atmosfeer in de gehele revolutionaire, internationale arbeidersbeweging. Wanneer de Russische regering tot een algemene amnestie voor de linksen zou kunnen besluiten, die natuurlijk niet zou mogen bestaan in een emigratie in plaats van de gevangenschap – hier viel Loenatsjarski mij bij met de woorden: "Natuurlijk, amnestie is volledige vrijlating" – zo zou dit in de revolutionaire wereld buitengewone vreugde verwekken. Loenatsjarski bracht hier tegen in: "Ja, maar zullen dan de vrijgelaten anarchisten niet onmiddellijk opnieuw de strijd tegen ons beginnen?" Ik antwoordde: "Dat is hetzelfde bezwaar waarmede alle Duitse burgerlijke regeringen ons beantwoorden, wanneer wij amnestie eisen!" Loenatsjarski dacht na en zei toen: "Wij zijn thans ook sterk genoeg om ons hiertegen te kunnen verdedigen." Nadat ik hem nogmaals dringend erop gewezen had dat de aaneensluiting der linkse groepen in Duitsland noodzakelijk was, verklaarde hij, terwijl hij aantekeningen maakte in zijn notitieboek: "Ik zal uw wensen in Rusland overbrengen en aandringen op een vergaande amnestie voor de linkse groepen." Mijn vreugde werd getemperd door zijn toevoeging: "Ik kan natuurlijk niet beloven dat ik het zal kunnen doorzetten." Vervolgens vroeg hij inlichtingen over Russische anarchisten, naar het mij voorkwam om te zien of ik mijn informaties van betrouwbare derden had ontvangen, en wel was zijn eerste vraag of ik Schapiro kende. Ik ontkende dat, omdat Schapiro in Frankrijk was, waarover Loenatsjarski kennelijk verwonderd was. Ik noemde als mijn berichtgevers Berkman, Mratsjny en Volin, noemde echter Machno niet, om niet het feit dat Machno in Berlijn was, hetgeen te Moskou wellicht niet bekend was, onnodig bekend te maken. Tenslotte zei ik hem dat juist de naam Loenatsjarski bij de Duitse anarchisten een goede klank had en wij namen zeer hartelijk afscheid. Persoonlijk heeft Loenatsjarski op mij een zeer aangename indruk gemaakt: oprecht, intelligent, bezonken en menselijk. Moge het resultaat aan deze indruk beantwoorden.

Fanal

Herausgeber: Erich Mühsam

Inhalt:

Jahrgang 1 Oktober 1926

PREIS 30 PFG. Nr. 1 PREIS 30 PFG.

HET VERBLIJF VAN ZENSL MÜHSAM IN DE SOVJET-UNIE EN DE DDR

Hans Olink*

Terwijl Zensl Mühsam een aanbevelingsbrief zat te schrijven voor Toni Waibel, een oude vriend van wijlen haar man Erich met wie hij in het Beierse tuchthuis had gezeten en die nu op de vlucht voor Hitler naar de Sovjet-Unie wilde emigreren, kwamen de mannen van de binnenlandse veiligheidsdienst NKVD haar hotelkamer binnen vallen. In hun handen hadden ze arrestatiebevel nr. 6977. Het was 23 april 1936.
De voorafgaande maanden had ze in Moskou onderhandelingen gevoerd over het onderbrengen van de ongedrukte nalatenschap van haar man. En nu op de dag van haar arrestatie zouden de onderhandelingen met het Gorki-Instituut definitief afgerond worden. Waarschijnlijk kwam met Zensl ook deze koffer vol brieven en manuscripten in handen van de NKVD om na een fikse 'zuivering' aan het Gorki-Instituut te worden overhandigd.

In haar eerste verhoor op 28 april was het al snel duidelijk wat haar ten laste werd gelegd, namelijk 'contrarevolutionaire trotskistische activiteiten'. Omstandig moest ze vertellen hoe ze, na de moord op haar man in kamp Oranienburg, de volgende nacht illegaal de grens naar Tsjecho-Slowakije was overgestoken, hoe ze een jaar in Praag had gewoond en vervolgens in augustus 1935 naar Moskou was afgereisd. Ook, en daar ging het de NKVD'er om, vertelde ze over haar contact met Erich Wollenberg die ze nog kende uit de tijd van de Münchener Radenrepubliek. "Ik was over zijn aanwezigheid in Praag zeer verbaasd, omdat ik dacht dat hij in Moskou zat", vertelde ze haar ondervrager die daarop natuurlijk vroeg of zij geïnformeerd had naar de reden van zijn vertrek uit de Sovjet-Unie. En dat had ze. Wollenberg verhaalde dat hij was uitgesloten uit de KPD en dat hij derhalve ook naar Praag was vertrokken. "Wollenberg beweerde dat de Duitse arbeidersbeweging de grootste nederlaag die ooit in de geschiedenis van de arbeidersbeweging bekend was, had geleden. Aan deze nederlaag, vertelde hij mij, droegen de leiding van de KPD en de Komintern de grootste schuld." Zelf deelde ze zijn mening dat de Duitse arbeidersbeweging de grootste nederlaag ooit had geleden, maar, zei ze, ze had nooit nagedacht over de schuldvraag.
Maar dat deed er allemaal niet meer toe. Al spoedig in het verhoor gaf ze toe in 'verbinding' te hebben gestaan met Erich Wollenberg. Ze had hem 'geholpen' door af en toe een maaltijd voor hem te koken waarvoor hij betaalde. Deze bezigheid zat al dicht aan tegen de contrarevolutionaire activiteiten, hoewel Zensl bleef verklaren dat ze niets wist van zijn contrarevolutionaire geaardheid. Maar toen ze werd beschuldigd van 'onoprechte en tegen-

---

* Hans Olink, redacteur van het VPRO-programma OVT, bereidt een biografie voor over Wim de Wit die in 2004 bij uitgeverij Atlas zal verschijnen. Overigens wijzen we er voor de volledigheid op dat in de beide artikelen van Hubert van den Berg in dit nummer soms sprake is van een wat andere visie op Zensl Mühsam. (Red.)

strijdige' uitspraken, gaf ze toe dat ze "op de hoogte was van Wollenbergs contrarevolutionaire activiteiten en omdat ik hulpvaardig was hem steunde in zijn contrarevolutionaire activiteiten." Zo kwam een schuldconstructie tot stand. De vijanden van de Sovjet-Unie waartoe om welke reden dan ook Wollenberg behoorde, moesten worden aangepakt en domweg contact hebben met een dergelijk persoon, hem bij wijze van spreken aangekeken hebben of een knipoog hebben gegeven, was al voldoende om verdachte te worden en jarenlange gevangenisstraf of de doodstraf te krijgen. Want hoewel de Sovjet-Unie de meest democratische grondwet uit de geschiedenis had, althans op papier, verhinderde dat partij en rechters niet de meest gruwelijke beschuldigingen uit de kast te halen, zonder ordentelijke bewijsvoering, met intimidatie en in veel gevallen foltering.

Maar voorlopig kwam Zensl er goed af: een tweejarig verblijfsverbod voor Moskou en Leningrad. In de praktijk betekende dit dat ze onder toezicht kon blijven van Jelena Stassova, de leidster van de Internationale Rode Hulp (IRH) die haar naar de Sovjet-Unie had gehaald. Zo werd ze eind oktober 1936 ontslagen uit de beruchte Lubjanka-gevangenis en "smerig, met afhangende kousen, omgeven door een muffe gevangenislucht" zocht ze haar heil bij Wim en Augusta de Wit die ze nog kende uit de tijd dat hij als ingenieur in Berlijn werkte, vóór ze in 1929 beiden naar de Sovjet-Unie trokken. Bij hen kreeg ze een gastvrij onthaal.

Wim had die zomer, toen hij en Juschka op vakantie in West-Europa waren, gewag gemaakt van de gevangenneming van Zensl. Aan Rudolf Rocker schreef hij dat de aanleiding tot de arrestatie hem niet duidelijk was. "Het is waar dat ze geen geheim maakte van het feit dat Erich Mühsam anarchist was, dat ze nooit meedeed aan de eindeloze Stalinverering, maar wij houden het toch nauwelijks voor mogelijk dat ze derhalve werd gearresteerd. Een andere mogelijkheid is dat ze in haar goedgelovigheid vijanden van het regime heeft ondersteund of heeft ontmoet, zonder te weten met wie ze van doen had." De Wit bracht met deze brief een hele campagne op gang. Rocker op zijn beurt bracht Emma Goldman op de hoogte die daarop de *Manchester Guardian* en *The Nation* verwittigde. En Albert de Jong, de voorzitter van de anarcho-syndicalistische vakbond NSV, schreef een brief aan Jelena Stassova waarin hij haar de morele verantwoordelijkheid voor de arrestatie toeschreef. Op haar uitnodiging tenslotte was Zensl naar Moskou gekomen. Zelfs Thomas Mann, hoewel geen sympathisant van haar ideeën, brak een lans voor haar vrijlating. Of deze campagne van invloed is geweest op haar vrijlating, is de vraag. De Sovjetautoriteiten lieten zich in deze tijd niet veel gelegen liggen aan het buitenland.

Hun gastvrijheid kwam Wim de Wit duur te staan. Enkele dagen na de komst van Zensl viel, zoals gebruikelijk 's nachts, de NKVD hun huis in het centrum van Moskou binnen. Na een urenlange huiszoeking in aanwezigheid van Zensl en Juschka, werd Wim afgevoerd met de beruchte zwarte raaf. Augusta liep maandenlang instanties af om het lot van haar man te achterhalen. Toen ze eindelijk vernam dat hij was veroordeeld tot vijf jaar kamp wegens, u raadt het al, 'contrarevolutionaire trotskistische activiteiten', was hij al gedeporteerd naar het Verre Oosten van Siberië

om te werken in de goudmijnen. Nog geen jaar na zijn aankomst werd hij op grond van 'prikaz 00447' geëxecuteerd. Nu wegens 'anti-sovjet terreur' in het kamp, een evenzo belachelijke beschuldiging als de vorige. Zijn vrouw Augusta kreeg nooit bericht van zijn dood en hoopte tot in de jaren zeventig nog op zijn terugkeer.
Op grond van 'bolsjewistische waakzaamheid' en een 'paranoïde bewustzijn' bereikten de vervolgingen in 1937 en 1938 hun hoogtepunt. Zensl's vrienden en kennissen uit München en Praag waren opgepakt, gearresteerd en geëxecuteerd als deelnemers aan een 'contrarevolutionaire trotskistische, terroristische organisatie'. Op basis van de vele getuigenissen, al dan niet door foltering afgedwongen, werd Zensl op 17 november 1938 voor de tweede keer gearresteerd. Opnieuw onzinnige verhoren. Deze keer was het Henriëtte Roland Holst ter ore gekomen dat Zensl was gearresteerd. Aan de Opperste Sovjet stuurde ze, samen met de wiskundige Gerrit Mannouri, een protesttelegram. "Is Zensl Mühsam in leven en zo ja, waar verblijft ze?" Ze kregen geen reactie.
Op 26 september 1939 werd ze, veroordeeld wegens 'deelname aan een contrarevolutionaire organisatie en agitatie' tot acht jaar kamp, getransporteerd naar het kamp Potbar in de Mordvinische Republiek. Maar tot haar verbazing werd ze op 1 december alweer naar Moskou overgebracht. Een jaar lang zou ze in de Boetirka-gevangenis verblijven, samen met een aantal andere vrouwen die op de nominatie stonden naar Duitsland te worden uitgewezen. In die tijd vonden er geen verhoren plaats en werden deze gevangenen buitengewoon goed verzorgd. Maar in tegenstelling tot een aantal van haar model-medegevangenen werd Zensl niet uitgewezen, vermoedelijk omdat de Sovjet-autoriteiten bang waren dat ze te loslippig zou zijn over haar macabere Sovjet-belevenissen. Ze verdween opnieuw in de Goelag.
In 1947 kwam ze weer in Moskou aan, vrij, als je dat tenminste zo kan noemen. Want de door haar gewenste terugkeer naar Duitsland ging niet door. In 1949 werd ze voor de derde keer gearresteerd. Weer moest ze vernederende verhoren over trotskistische complotten ondergaan. Maar gelouterd in kampen en gevangenissen wist ze van geen wijken. Op 8 oktober 1949 echter werd ze wegens 'lidmaatschap van een trotskistische anti-sovjetorganisatie' tot een 'speciale verbanning' in de regio Novosibirsk veroordeeld. In feite betekende dit levenslang in een lemen hut.
Na de dood van Stalin kwam er licht in de duisternis. In 1954 mocht ze een verzoek indienen voor emigratie naar de DDR, een verzoek dat werd gehonoreerd. Op 27 juni 1955 arriveerde ze in (Oost-)Berlijn, de hoofdstad van de DDR. De nalatenschap van haar man Erich kwam een jaar later als 94.000 microfilmopnames in Berlijn aan. Zensl kreeg een pensioen èn een spreekverbod. Een medewerker van de Stasi vatte haar verblijf in de Sovjet-Unie als volgt samen: "Over de tijd van de emigratie voerde ze zelf aan dat ze langere tijd in Siberië was waar de verhuizing van de Wolga-Duitsers plaats vond. Ook in deze relatief zware tijd heeft ze goed geleefd."
Zo werd Zensl Mühsam niet alleen in de Sovjet-Unie maar ook tijdens haar leven in de Deutsche Demokratische Republik gemaltraiteerd. Op 76-jarige leeftijd, zwaar ziek, moest ze een 'Ver-

pflichtungserklärung' met de Stasi tekenen waarin ze verklaarde vrijwillig met het Ministerium für Staatssicherheit te zullen samenwerken. Vernederender kon het niet. Op 10 maart 1962 overleed de 'Trägerin des Vaterländischen Verdienstordens in Silber' op 78-jarige leeftijd. In partijorgaan *Neues Deutschland* werd wederom haar tragische tijd in de Sovjet-Unie verzwegen. "Uit de Sovjet-emigratie teruggekeerd, steunde ze de strijd voor onze arbeiders en boerenstaat voor vrede, democratie en socialisme." Wreder kon het niet.

BLADSPIEGEL 11

Heb ik het één en ander gemist, of was het ook komkommertijd in bladenland? Het kostte me in ieder geval flink wat moeite om voor deze keer weer genoeg bij elkaar te schrapen. Een ode aan de komkommertijd dan maar, zoals *De Groene Amsterdammer* haar nummer 33 noemt? Neen! Maar ik moet er helaas wel genoegen mee nemen.
In het juni/juli nummer van het blad *Genoeg!* (postbus 85749, 21508 CK Den Haag, www.zuinigst.nl), de opvolger van De Vrekkenkrant, verscheen een bespreking van het boek 'The end of overconsumption: towards a lifestyle of moderation and self-restraint' van AS-redacteur Marius de Geus: "Opmerkelijk genoeg ruimt De Geus – bekend om zijn voorliefde voor anarchistische ecotopia's – veel plek in voor de rol van de staat." "Ondanks mijn voortdurende sympathie met dit soort ideeën moet ik toch concluderen dat de decentrale politieke vormen die de radicale groepen voor ogen hebben geen plausibel alternatief zijn. (...) Iedereen die een duurzame maatschappij dichterbij wil brengen en de nadelen van utopische blauwdrukken wil ondervangen, komt uit bij een politiek van bewust gecoördineerde en zorgvuldig ontworpen hervormingen." [citaat uit het boek, PL]
In een interview in hetzelfde tijdschrift zegt Marius De Geus: "Ik ben geïnspireerd door de oude Griekse filosofen zoals Aristoteles, om na te denken over ecologische deugden en ondeugden, over wat mag en hoort. Mensen moeten de vrijheid hebben om het leven in te richten zoals ze zelf willen. Maar er zijn wel bepaalde grenzen aan ons gedrag – sociale grenzen, maar wel degelijk ook ecologische grenzen. Zo mogen we andere mensen en de natuur geen onomkeerbare schade toebrengen: dat is een fundamentele norm in de politieke filosofie."

Wat zou de fundamentele norm zijn van het weekblad *HP/De Tijd*? Zij pakte in week 27, juli 2003, op de omslag uit met 'Volkerts verborgen verleden - hoe Van der G. een moordenaar werd'. De centrale vraag van het artikel is of van der G.'s motief voor de moord op Fortuyn politiek getint was, of dat het hem enkel om de dieren ging. (Fortuyn had zich een keer positief uitgelaten over de pelsdierfokkerij.) Want, wat als het laatste het geval is? "Er kan over twaalf jaar opnieuw een politicus langskomen die zich voor de bontindustrie uitspreekt en daar staat Volkert dan weer met zijn pistool." Deze zin geeft wat mij betreft perfect weer hoe hemeltergend slecht het artikel is. Of neem het volgende: "Dat de moord op Fortuyn sommigen meteen deed denken aan een anarchistische aanslag – het koelbloedig uitschakelen van machthebbers was onder anarchisten begin vorige eeuw ***een geliefd tijdverdrijf*** [mijn cursivering, PL] – wordt ineens een stuk minder vreemd. (...) Bij huiszoeking in Volkerts woning vond de politie niet alleen het radicale actieblad Bluf! (aartsvader: Wijnand Duyvendak, huidig GroenLinks kamerlid), maar ook anarchistische lectuur. ***Uiteraard*** [idem] bevatte die ook handzame tips over het plegen van terreur." Het artikel eindigt met de conclusie, die overigens al lang van te voren vast lag: "Uit ons verhaal moge duidelijk zijn geworden dat het motief wel degelijk gelegen was in het bestrijden van dierenleed", ofwel: de schrijvers vinden de straf voor Van der G. te laag en achten levenslang op zijn plaats. Het 'verhaal' zit zo boordevol suggestieve verdachtmakingen, flinterdunne bewijzen, en wat al niet meer dat een beetje eindredacteur het rechtstreeks naar de prullenmand had verwezen. Àls goede journalistiek bij *HP/De Tijd* de fundamentele norm zou zijn. Ik vermoed echter dat die norm eerder goede verkoopcijfers is.
Van hetzelfde laken een pak is het boek 'Econostra – het netwerk achter Volkert van der Graaf' van Peter Siebelt. Sterker nog, het is een graad of wat erger. Dit boek, gepubliceerd bij uitgeverij Aspekt, is in een 'guerrillaversie' verkrijgbaar bij diverse kraakpanden in het land. In de 'Overweging', het voorwoord van deze versie staat: "Siebelt

heeft onder andere in zijn schrijven 'Ongewenste Waarheden' al eerder een boekje open gedaan over de linkse actiebeweging. Dit aan de hand van ladingen oud papier, welke hij overhandigd kreeg van een door hem betaalde infiltrant binnen links. (...) Om diegenen die geïnteresseerd zijn in wat er door Siebelt geschreven en verzonnen wordt over de linkse actiebeweging en het eens zijn met de constatering dat we onze eigen glazen niet in moeten gooien, is er onder de werktitel 'Egonostra' (uitgave voor en over 'Ons zelf') een gratis elektronische versie van Econostra gemaakt."

Ik heb het boek alleen nog maar oppervlakkig doorgebladerd, en stuitte daarbij op het kopje 'Anarchistenvlag': "Wanneer de lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam [wijlen PF] van zijn huis vertrekt om zijn stem uit te brengen, wordt hij omzwermd door schreeuwende leden van de Internationale Socialisten. Ook voor het stemlokaal staat een groepje demonstranten, compleet met een roodzwarte anarchistenvlag en tromgeroffel. De opvallendste figuur binnen het groepje is (...). Deze antiglobalist deed in 2001 mee aan de gewelddadige demonstratie in Genua."

Moet toch heerlijk schrijven zijn, zo'n boek. Je plakt, zonder je druk te maken over logica, werkelijke verbanden, alles wat los en vast zit achter elkaar en dan, dan lijkt het opeens heel wat. Wat zou Siebelts fundamentele norm eigenlijk zijn? Recensent Peter Vermaas van *De Groene Amsterdammer* (postbus 353, 1000 AJ Amsterdam, http://www.groene.nl/) oordeelt in nummer 34, 23 augustus 2003, er als volgt over: "Het wereldwijde web is een uitlaatklep, een plaats waar gewone mensen hun conspiratieve ideeën kwijt kunnen. Journalistieke of wetenschappelijke normen tellen niet. Maar bij de publicatie van een boek komt toch iets meer kijken. (...) Siebelts boek is niet veel meer dan een uitdraai van alles wat al maanden rondwaarde op internet. (...) Peter Siebelt staart zich in zijn boek (...) blind op vage connecties (...). Warrige teksten waarin vegetarisme de kiem vormt van crimineel gedrag en waarin Ruud Lubbers wordt neergezet als 'engelbewaarder' van de moordenaar van Pim Fortuyn, zouden voorbehouden moeten blijven aan internet."

Ook *Kleintje Muurkrant* (postbus 703, 5201 AS Den Bosch, http://www.stelling.nl/kleintje) bekritiseert, of beter persifleert Siebelts complotdenken in nummer 27/382, van 29 augustus. Toch is Siebelts boek tegelijkertijd een koekje van eigen deeg, KM is mijns inziens zelf niet vies van het bedenken van complotten, vanuit andere politieke richtingen weliswaar.

Anarchistisch graficus Clifford Harper, die onder andere posters illustreerde voor de London Anarchist Bookfair (dit jaar op 25 oktober in ULU, Malet Street, London WC1, www.anarchistbookfair.org), heeft in elk geval een duidelijke norm. In een interview in het Engelse *Freedom* (84b Whitechapel High Street, London E1 7QX) 64/10, van 17 mei 2003, zegt hij: "Ik probeer de anarchistische beweging kunstzinniger te maken. Het is opmerkelijk dat vele hedendaagse anarchisten niet weten dat Picasso een anarchist was [wist ik ook niet, PL]. (...) Eén van de dingen die anarchisten dagelijks doen is het voeren van propaganda, maar weinig daarvan wordt professioneel geproduceerd of ziet er goed uit. Het is echter belangrijk om een visie van het anarchisme te presenteren die zowel qua boodschap als wat betreft ontwerp aantrekkelijk is."

Gastvrijheid, zelfs voor anarchisten, zou de norm zijn bij de Europese top in Athene. *NRC Handelsblad* schrijft op 19 juni: "De Griekse autoriteiten verwelkomen de tienduizenden demonstranten die worden verwacht bij de Europese top (...) in de buurt van Thessaloniki. (...) Als de deelnemers de moeite nemen, kunnen ze een kaart krijgen voor gratis gebruik van openbaar vervoer, en ook voor musea als ze er de tijd voor hebben. (...) De demonstranten kunnen worden verdeeld in ideologische groepen. Zo zijn er fanatieke anarchisten, die opereren vanuit de Theologische Hogeschool van de Aristoteles

Universiteit. De politiek zeer geëngageerde anti-kapitalisten bivakkeren veelal op speciale kampeerplaatsen." Uiteindelijk is het allemaal niet zo gastvrij verlopen.

Geweldloosheid als norm in Palestina, gelukkig bestaat dat nog! Op de voorpagina van 1 juli berichtte *NRC Handelsblad* 'Geweldloze opstand krijgt steun in Hebron'. In een gebouw in die stad huist het secretariaat van 'de Bibliotheek-op-wielen voor geweldloosheid en vrede', waar veel boeken over Gandhi en Luther King staan. De oprichter ervan zegt: "Tijdens de eerste intifadah speelde de beweging voor geweldloze actie een sleutelrol in het organiseren van massale protestbetogingen, stakingen en andere acties. (...) Maar de geweldloze opstand bloedde dood, ze werd gegijzeld door het geweer. Geweld of onderwerping is een valse keuze. We moeten opnieuw een geweldloze verzetsbeweging worden."

Het Duitse *Graswurzelrevolution* (Breul 43, D-48143 Münster, www.graswurzel.net) 280, juni 2003, laat onder de titel 'Revolution, Anarchie und Gewaltfreiheit' haar licht schijnen over een discussie over geweldloosheid, die momenteel plaats heeft in het wekelijkse verschijnende Franse *Le Monde Libertair*. Deze discussie wordt zeker niet voor het eerst, en vast ook niet voor het laatst binnen anarchistische kringen gevoerd. Het artikel geeft ook een kijk op twijfelachtige redeneermethoden, zoals de bewering dat pacifisme de komst van Hitler niet heeft kunnen voorkomen, ergo, pacifisme werkt niet.

't Kan Anders (postbus 10500, 2501 HM Den Haag) herdenkt in nummer 26/6, september 2003, vredeszanger en activist Jos Linnebank, die onlangs op bijna zeventigjarige leeftijd is overleden. Bij zo'n beetje elke vredesdemonstratie was deze troubadour te horen en te zien.

Voor mensen die meer willen weten over diverse manieren van wonen, zal 'Anders wonen, anders leven', een in juni 2003 verschenen uitgave van Omslag (postbus 81, 5600 AB Eindhoven, www.omslag.nl), een inspiratiebron zijn. Het boekje gaat over woonwerkpanden, leefgemeenschappen, over collectief wonen, kortom over idealen in uitvoering. "Mijmeren en nadenken over een ideale woonplek is een belangrijk creatief proces."

Bij anders wonen hoort, lijkt mij, ook een 'andere' manier van organiseren. De in voorjaar 2003 verschenen brochure 'Van bazendemocratie naar basisdemocratie: een handboek voor een postkapitalistisch project' (geen adres gegeven, vermoedelijk Eurodusnie, postbus 2228, 2301 CE Leiden, www.basisdemocratie.tk) kan daarvoor ter inspiratie dienen. "Basisdemocratie is een concrete manier van horizontaal organiseren in het hier en nu, van lokaal tot wereldniveau." Het boekje behandelt onderwerpen als affiniteitgroepen, collectieven, federaties, platforms en niet te vergeten vergadertechnieken.

En dan naar 'anders' studeren. *A-Infos* (http://ainfos.ca) #1379 meldde op 28 augustus de oprichting van de Anarchist Free University (www.AnarchistU.org) in Toronto, Canada. Dit gebeurt deels uit protest tegen de enorme sommen geld die studenten heden ten dage voor Canadese universiteiten moeten betalen. Zes cursussen worden er dit najaar aangeboden, die vergelijkbaar zijn met eerstejaars universitaire vakken. Ze worden gegeven door afgestudeerde activisten. Onderwerpen zijn onder andere de Russische revolutie, experimentele literatuur en Chomky's theorieën over massamedia.

Wil je de geschiedenis van de Amsterdamse arbeidersbeweging van begin vorige eeuw bestuderen? In de ramsj, onder meer bij Steven Sterk (Servetstraat 10, Utrecht), ligt voor 5,90 euro het dikke boek 'Waarachtige volksvrienden' van Dennis Bos (zie De AS 134/135).

De Vrije Gedachte (postbus 1087, 3000 BB Rotterdam) 34/6, augustus 2003, laat het themanummer 'Vrijdenken en anarchisme' volschrijven door twee heren. "Binnen vrijdenkerskringen is vaak enige onzekerheid te bespeuren ten aanzien van (het) anarchis-

me." De redacteur van het blad concludeert na een bijzonder dor artikel: "Het vrijdenken richt zich niet tegen de staat, wel tegen de kerk. Het anarchisme richt zich niet tegen de kerk [in vroegere tijden wel degelijk!], wel tegen de staat. Er is niet één organisatie die zowel kerk als staat bestrijdt. En dat is maar beter zo."

Woorden van Rebellen (Madarastraat 121 hs, 1094 GK Amsterdam, rvisser@antenna.nl), een drie keer per jaar verschijnend anarchistisch communistisch blad, bespreekt in nummer 29, april 2003, de Domela Nieuwenhuis lezing van 2002. Spreker was toen de Rotterdamse dominee Hans Visser, die zichzelf geen consequent anarchist wil noemen, omdat hij het te hoog gegrepen vindt om zich zo te gedragen. Maar anarchisme is voor hem wel een bron van inspiratie. "Ik krijg een gevoel van licht anarchisme als ik skate. Er zijn nog geen regels. Officieel ben je als skater een voetganger, maar soms ga ik stiekem over de busbaan. Je neemt even bezit van de weg. Dat vind ik een romantisch gevoel." Dit zegt een freelance mediaklusser èn in-line skater in het *NRC Handelsblad* van 13 september.

Komkommertijd? Ach, het viel uiteindelijk wel mee. Gelukkig maar!

P'tje Lanser

BOEKBESPREKINGEN

DE LIJDENSWEG VAN ERICH MÜHSAM

In verscheidene artikelen in dit nummer wordt aandacht besteed aan het gruwelijke lot van Erich Mühsam. Hij was al vele jaren een doorn in het oog van de nazi's die hem tijdens de arrestatiegolf na de Rijksdagbrand in 1933 oppakten. Na een lijdensweg van zeventien maanden in gevangenissen en kampen werd hij uiteindelijk in juli 1934 door de SS vermoord.

Zijn vrouw Zensl vluchtte na zijn dood naar Praag en nadien - ondanks de waarschuwingen van haar vrienden Rudolf en Milly Rocker - naar de Sovjet-Unie. In januari 1935 verscheen haar brochure over Erich bij de uitgeverij van de Internationale Rode Hulp (IRH) in Parijs en Zürich.

Oorspronkelijk, zo zegt Dieter Brünn in een informatief nawoord bij de recente herdruk van de Nederlandse vertaling van die brochure, was er sprake van dat de syndicalisten in Nederland de publicatie van het manuscript zouden verzorgen, maar in Praag ging Zensl alsnog in zee met Werner Hirsch van de communistische mantelorganisatie IRH, die beloofde haar relaas over wat ze tijdens de bezoeken aan Erich had gehoord en gezien in verschillende talen uit te geven. Anderen, onder wie Mühsam-kenner Hubert van den Berg, menen echter dat Zensl slechts haar naam leende en dat de brochure geschreven is door een Moskougetrouwe functionaris.

Het kan overigens geen toeval zijn dat juist Henk Eikeboom het aangrijpende verslag van Zensl direct na het verschijnen in het Nederlands vertaalde voor het libertaire solidariteitsfonds FIS Nederland. Niet alleen waren zowel Mühsam als Eikeboom in de eerste plaats dichter, ook in hun individualisme en hun opvattingen over vrije liefde waren er onmiskenbaar overeenkomsten tussen beide anarchisten. (HR)

Kreszentia Mühsam, De lijdensweg van Erich Mühsam; De Dolle Hond 2003 (p/a Bollox, Eerste Schinkelstraat 14-16, 1075 TX Amsterdam); oorspronkelijk uitgegeven door FIS Nederland (Groningen 1935), vertaling Henk Eikeboom; 35+11 pag.; 2,17 euro.

JOOP ZWART:
ALLEEN TEGEN DE WERELD

Igor Cornelissen, oud-redacteur van *Vrij Nederland* en tevens auteur van het meesterlijke *De GPOe aan de Overtoom*, heeft een verdienstelijke poging gedaan het kleurrijke leven van Joop Zwart te ontrafelen. Hij is er na jaren intensief speurwerk in geslaagd nuanceringen aan te brengen in het inktzwarte imago dat aan deze randfiguur kleefde. De enkele jaren geleden overleden trotskistische schrijver en politicus Sal Santen zag die nu-

ances beslist niet. Hij kende Zwart goed en schreef me eens dat hij hem vanaf de eerste dag dat hij hem in de jaren dertig in de linkse jeugdbeweging had leren kennen al niet vertrouwd heeft. Santen had daar zijn redenen voor. Hij beticht in zijn *Dapper zijn omdat het goed is* Zwart er van de verrader te zijn van de verblijfplaats van Ignace Reiss. Reiss was een Russische spion die eind jaren dertig met het stalinisme wilde breken en die hij destijds bij zijn schoonvader Henk Sneevliet met een wapen op zak tegen aanslagen van de GPOe beschermd had. Toch wist de Russische geheime dienst Reiss op te sporen en te liquideren.

In het valsemuntersproces dat in 1960 sterk de aandacht trok en waarbij Santen zelf betrokken was, zouden hun wegen elkaar weer dramatisch kruisen. De trotskisten hadden hun hoop gericht op het Algerijnse verzet. Met het drukken van vals geld meenden ze de revolutie in de Derde Wereld te ondersteunen. Joop Zwart was bij de valsemunterij betrokken geraakt. Al eerder had hij met geld, veel geld, te maken gehad. Cornelissen onthult dat Joop Zwart vlak na de oorlog in strijd met alle rechtsregels maar wel met een fiat van de toenmalige minister van Financiën Piet Lieftinck een bedrag van vele miljoenen Reichsmarken die bij de ophanden zijnde geldsanering tot waardeloos papier zouden worden, met de hem eigen doortastende brutaliteit voor de Nederlandse Staat bij de Oost-Duitsers had omgewisseld. Toen de trotskistische valsemunters tegen de lamp liepen, bleek Zwart de kwade genius te zijn die als agent-provocateur banden onderhield met de Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD). Zwart werd vrijgesproken. Santen draaide de bak in.

Cornelissen schrijft het onverbloemd: Joop Zwart was een politieke scharrelaar, een avonturier en een brutale oproerkraaier die hatelijk arrogant maar ook hartelijk en sympathiek kon zijn. Hij was ook een goed schaker die Botwinnik eens op een 'vlekje' in zijn spel attent durfde maken maar volgens een kennis een aanvalstactiek had als 'van een waanzinnige'. Toen de contributie niet op tijd betaald werd, betekende dat het einde van een (wellicht) veelbelovende schaakloopbaan.

Van uiterst links in zijn jonge jaren - hij zou in Moskou op achttienjarige leeftijd op de Lenin-kaderschool van de Geheime Dienst een aai over de bol van Stalin hebben gekregen - eindigde hij na de Tweede Wereldoorlog aan het eind van zijn 'carrière' als 'perschef' van de dubieuze 'zwarte weduwe', de vrouw van de beruchte nationaalsocialist Rost Van Tonningen. Ook 'scharrelde' hij in suspecte clubjes als de Centrumpartij en de Centrumdemocraten. Zonder succes probeerde Zwart nog met zijn eigen Neerlands Herstel in Rotterdam voet aan de grond te krijgen. Het vergrootte zijn isolement.

Alles bij elkaar een opmerkelijke politieke 'zwaai', maar toch niet geheel onbegrijpelijk. Het geloof in de arbeidersklasse en haar historische taken waren bij Zwart al veel eerder aan slijtage onderhevig geweest. Wat was er voor verschil tussen de gruweldaden van links en van rechts, moet hij gedacht hebben. Wel had hij, volgens Cornelissen tenminste, nog steeds het hart op de goede plaats. Alleen was hij 'wat cynisch geworden'. De mengeling van avonturisme, hulpvaardigheid, cynisme, brutaliteit en hoge intelligentie kan wellicht veel van Zwarts gedrag verklaren maar helemaal begrijpen zullen we het waarschijnlijk nooit.

Zwart vocht in Spanje, ontmoette daar naar eigen zeggen Eric Blair (= George Orwell), ging in Nederland in het verzet, ontsnapte meerdere keren uit gevangenschap om te eindigen in het concentratiekamp Sachsenhausen, weer later in Bergen Belsen waar hij bevrijd werd en op miraculeuze wijze aan de Duitse kogel ontkwam. Na de oorlog werkte hij in de rang van kapitein voor de Nederlandse Militaire Missie en later voor het Rode Kruis in Berlijn. Voor collega's bleef hij echter een verdachte figuur. Ze bleven in hem een communistische spion zien die steeds maar weer op eenvoudige wijze de

grenzen van de verschillende bezettingszones bleek te kunnen overschrijden. Op grond van documenten menen Bob de Graaff en Cees Wiebus in hun studie *Villa Maarheze* te hebben aangetoond dat Zwart inderdaad een dubbelagent was die vanuit Oost-Duitsland 'gerund' werd.

Later schreef Zwart voor *Elseviers Weekblad* en eind jaren zestig onder schuilnaam voor *Accent*. Hij telde vrienden onder rechtse DS70-politici. Ook de bekende 'tante' Annie Adama van Scheltema van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) heeft hem altijd een hand boven het hoofd gehouden. In Frans Goedhart en in PvdA-er Koos Vorrink ontmoette hij machtige beschermers. Vorrink had hij in het concentratiekamp Sachsenhausen het leven gered. Na de oorlog hielp Zwart hem uit de politieke puree door, hoewel voor korte tijd, met zijn dochter Irene Vorrink te trouwen. De latere minister en wethouder van Amsterdam was ongetrouwd zwanger geraakt van literator Halbo C. Kool. In die tijd een doodzonde. 'Zoon' Koos Zwart zou in de Provojaren bij de VARA in de 'Beursberichten' de prijzen van de softdrugs wereldkundig maken.

De ondertitel van dit fascinerende boek luidt: Joop Zwart, *de geheimzinnigste man van Nederland*. Daar is niks teveel mee gezegd. (DdW)

Igor Cornelissen, Alleen tegen de wereld. Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland; Nijgh en Van Ditmar, Amsterdam 2003; 280 pag.; 22,50 euro.

PROVO: VAN REBELLENCLUB TOT WERELDMERK

Nederland staat niet alleen bekend als het land van de windmolens en de bollenvelden, het is ook vermaard geworden door een groep Amsterdamse jongeren die medio jaren zestig de maatschappij op zijn kop zette. De naam van de groep - Provo - was ontleend aan een proefschrift over wat we nu hangjongeren noemen. Hoewel de Provo's niets te maken hadden met de provo's van dr. Buikhuisen was de keuze van de naam een publicitaire voltreffer. Zeker toen Provo handig gebruik maakte van de anti-Duitse gezindheid van veel Nederlanders en zijn activisme richtte op de monarchie in het algemeen en op de kroonprinses en haar prille verloofde in het bijzonder werd de rebellenclub van de ene op de andere dag een wereldmerk.

Wie zoals ik het anarchisme van de tweede helft van de jaren zestig en ook Provo van zo nabij heeft beleefd, mist misschien de rationaliteit om een wetenschappelijke studie van de Provobeweging zuiver te beoordelen. Eigen ervaringen uit die tijd, niet in de laatste plaats het persoonlijke contact met Provo's als Roel van Duijn en Rob Stolk, maken het onbevangen lezen ervan vrijwel onmogelijk.

Anders dan zijn inmiddels overleden leermeester Hans Rigthart die Provo beschouwde als een explosieve fase in een 'never ending story' (zie diens *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, Amsterdam 1995) heeft promovendus Niek Pas zich beperkt tot de twee jaar (mei 1965 – mei 1967) dat de Provobeweging 'officieel' bestond, met dien verstande dat Pas - terecht - uitgebreid de voorgeschiedenis er van behandelt aan de hand van de drie sleutelfiguren: Robert Jasper Grootveld, Roel van Duijn en Rob Stolk.

Pas is overduidelijk weinig gecharmeerd van Van Duijn, terwijl de te jong gestorven Stolk onbetwist zijn favoriet is. Dat is weliswaar zijn goed recht, maar het komt de objectiviteit van zijn relaas niet altijd ten goede. En door de geschiedenis te laten eindigen bij de opheffing van de Provobeweging op een koude voorjaarsavond in het Vondelpark blijft het optreden van Luud Schimmelpennink, Irene van de Weetering en Roel van Duijn, die zoals afgesproken na elkaar Provo in de gemeenteraad vertegenwoordigden, buiten beeld. Daardoor is er ook geen aandacht voor de door Van Duijn ontworpen doorstart van de Provobeweging (als Kabouterbeweging).

Deze en andere kritische kanttekeningen doen echter niets af aan het feit dat Pas een prestatie van formaat heeft geleverd. Ik denk

dan allereerst aan het omvangrijke notenapparaat (een vijfde deel van de in totaal 463 pagina's) dat onder meer gebaseerd is op een indrukwekkend aantal mondelinge en schriftelijke bronnen die Pas opspoorde. Met name het gebruik van radio- en televisieuitzendingen valt op. Toch heb ik niet de indruk dat al die min of meer onbekende bronnen onontkoombaar tot een andere visie op de Provobeweging zouden moeten leiden. Wie alle nummers van het blad *Provo* heeft gelezen, weet misschien al voldoende. Die leest bijvoorbeeld in nummer 11 dat de anarchist Paul Goodman al veel eerder voor Manhattan een Witte Fietsenplan had bedacht. En in nummer 15 komt Provo met een Witte Kinderenplan (ten behoeve van kinderopvang). Twee zaken die Pas niet vermeldt. Daarom vermoed ik dat die 'nieuwe bronnen' alleen maar onderstrepen wat we al wisten: Provo wist op de meest efficiënte manier gebruik te maken van eigentijdse ideeën en instrumenten.

In zijn boek schildert Pas hoe toevallig zowat alles bij elkaar kwam en op elkaar aansloot: het op sensatie en spectaculaire beelden verzotte nieuwe medium televisie, de snelle groei van het aantal jongeren dat 'doorleerde', de zoektocht naar een eigen jongerencultuur, de krampachtig aan hun gezag vasthoudende autoriteiten en de behoefte van politiek rechts (met *De Telegraaf* voorop) het langharig werkschuw tuig te verketteren. En in dat creatief omgaan met toevalligheden waren de Provo's bedreven als geen ander.

Lofwaardig is dat Niek Pas een poging doet om de Provobewegingen buiten Amsterdam (en buiten Nederland) in kaart te brengen. Het is een vrijwel onontgonnen gebied, waarvan ik in ieder geval kan zeggen dat zijn beschrijving van de Rotterdamse Provo's verre van volledig is. Lofwaardig is ook dat hij de sterke anarchistische wortels (met name het blad *De Vrije* rond Wim de Lobel) uitvoerig beschrijft en bijvoorbeeld vermeldt dat Van Duijn voor zijn theorie over het provotariaat inspiratie opdeed in de kring van De Vrije. Maar vanzelfsprekend ben ik het oneens met zijn slotconclusie waarin Pas zegt dat het anarchisme van Provo niet zozeer gezien moet worden als een politiek statement, maar vooral als een uiting van romantisch – in de zin van avontuurlijk – leven. (HR)

Niek Pas, Imaazje! - De verbeelding van Provo (1965-1967); Wereldbibliotheek, Amsterdam 2003; 463 pag.; geïll.; 37,50 euro.

REISGIDS VOOR HET ANARCHISME

Het anarchisme wordt niet meer welwillend bekeken door de staatsmedia, een term die mij passender lijkt dan 'burgerlijke media'. Een tijdje was het wel artistiek verantwoord, het anarchisme was niet besmet met de lasten waaronder het reëel bestaande socialisme gebukt en ten onder is gegaan. Maar rumoerig anti-kapitalisme en natuurlijk vooral de massabeweging die de staatsmedia 'antiglobalisme' noemen hebben het anarchisme zijn slechte naam terugbezorgd. Het heeft zijn propagandistische Schuldigkeit als suf broertje van het liberalisme gedaan, het kan gaan. Maar het lijkt te bloeien als nooit tevoren, juist in de genoemde beweging(en). Met argwaan zag ik een boek *Anarchism* in de winkel staan, geschreven door een reisgidsenschrijver. Weer een rommelige en onwetende inleiding, dacht ik, en nog peperduur ook. *Class war* besteedde er een zeer positieve bespreking aan, en dit leek mij een aanbeveling - het Britse blad is mij dierbaar, al kan ik nogal wat bezwaren aanvoeren tegen hun uitleg van het anarchisme. Dit geldt waarschijnlijk ook voor genoemde reisboekenschrijver, Seán M.Sheehan, die Class War meermalen tamelijk waarderend vermeldt zonder hun 'lijn' te vertegenwoordigen.

Sheehan is blijkbaar ook politiek-ideologisch op reis. Blijkens het achterplat heeft hij ook een gids tot Wittgenstein geschreven, en dan was hij al een beetje in de buurt. De antikapitalistische of de tophopbeweging heeft hem over de streep getrokken en dit was aanleiding tot een essayistische benadering van hoe anarchisme dezer dagen vorm te geven. Het is dus niet zozeer een benadering

van 'zoveel jaren' anarchisme aan de hand van grote of minder grote namen, het is vooral een streven het staatloze socialisme alsnog te verrijken met de erfenis van Karl Marx en Friedrich Nietzsche (die laatste was niet bij alle anarchisten taboe, de eerste voor de meeste wel). Ik kan dit streven slechts van harte toejuichen en ik heb ook zelden met zoveel plezier een als inleidend bedoeld essay over het anarchisme gelezen. Zonder de basis van (de vroege) Marx, die zelf ook weer op een bodem staat die hij op zijn kop wilde zetten, zweeft het anti-kapitalisme tenslotte zelf in het ijle - maar Marx' fetisjering van proletariaat en partij kunnen we blijvend missen. De revolutie is tenslotte iets waar je op moet kunnen dansen, citeert hij met kennelijke vreugde Emma Goldman.
De 'grote namen' komen wel langs, maar zoals gezegd, niet in een historische opsomming. Daarvoor hebben we Woodcock en Marshall tenslotte al. Sheehan laat het anarchisme beginnen bij Gerrard Winstanley in 1649, en daar valt veel voor te zeggen - ik hoop hier op terug te komen. Verder voert hij als anarchistische schrijvers vooral Oscar Wilde en Ursula LeGuin op en - gewaagd, maar acceptabel - Gandhi. De anarchistische trekken van de laatste zijn zo duidelijk overspoeld door de staat die het gevolg is geweest van zijn streven. Men zou denken dat hij nu buiten eigen land meer gewaardeerd wordt dan in India. Daarnaast noemt en citeert hij een aantal films die volgens hem een anarchistische strekking hebben. En hij brengt de in de jaren zeventig in Groot-Brittannië actieve Angry Brigade in herinnering, die tegenover de nog zo vaak genoemde Rote Armee Fraktion opvalt doordat zij geen doden of gewonden op haar geweten heeft.
Toch, een paar smetjes. De etymologische verklaring van het woord 'anarchisme' rammelt een beetje, blijkbaar bij gebrek aan kennis van klassiek Grieks. Vervelender vind ik zijn sneerende opmerkingen over het postmodernisme. De kennis hiervan lijkt hij te ontlenen aan kunstrecensies, waarin op een gegeven moment bijna alles wel postmodern of anarchistisch werd genoemd. Marcuse (Herbert zal hij wel bedoelen) noemt hij dan ook nog als postmodern ideoloog. Dit raakt kant noch wal. En in ieder geval, naast de erkende kanonnen van de anarchistische canon wil ik niet alleen Marx en Nietzsche verwelkomen, met Sheehan, maar zeker ook de Frankfurters, Lyotard en Baudrillard. Maar dit is de enige gram die ik over zijn boek kan spuien. Het is nogal Brits/Iers georiënteerd, maar een vertaling is misschien toch gewenst - liefst tegen een lagere prijs. (AdR)

Seán M. Sheehan, Anarchism; Serie: Focus on contemporary issues. Londen: Reaktion Books, 2003; 175 pag.; ca. 22 euro; ISBN 1 86189 1695.

WILHELM SCHMID

'Wij eisen geluk'; in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw vond ik dat een heel leuke, vrolijke leus; ze was me recht uit het hart gegrepen. Toch is deze kreet letterlijk gezien grote onzin, want als er iets niet te eisen valt dan is het wel geluk. Geluk hangt niet noodzakelijk samen met materiële omstandigheden en je 'krijgt' het alleen als je het zelf maakt. Natuurlijk kunnen de omstandigheden, en dus ook andere mensen, je daarbij wel een handje helpen.
Het alom geprezen boek van Wilhelm Schmid zou zo'n helpend handje kunnen zijn. Levenskunst is volgens Wilhelm Schmid 'de serieuze poging om je leven bijtijds zelf in bezit te nemen en er misschien zelfs een 'mooi leven' van te maken.' Natuurlijk gaat het hier met name om persoonlijk welbevinden en is het geen betoog over de samenleving. Dit hoeft geen bezwaar te zijn; zolang het geen genavelstaar is, zie ik het bezig zijn met het persoonlijke leven niet als een luxe situatie, maar als een noodzakelijk deel van het streven naar een betere wereld voor iedereen. Met name anarchisten, die vaak veel moeite doen 'de wereld te veranderen' en daarbij nogal eens teleurgesteld raken in zichzelf of in de medemens, kunnen best wat hints gebruiken in de richting van het 'goede' of, zoals Schmid zegt, het 'mooie' leven.

Het boek van Schmid leest prettig en bestaat uit meer dan twintig los van elkaar staande hoofdstukken: over de zin van pijn, het leven met de dood, het gebruiken van de tijd, over woede, over ironie, enzovoort, waarbij ik moet zeggen dat het ene hoofdstuk me heel wat meer aanspreekt dan het andere.

Een voorbeeld van het ene en een van het andere uiterste.

Op de voorkant van het boek prijkt een foto van een schilderij van Edward Hopper uit 1959. Een man zit, zo te zien peinzend, op de rand van een bed, achter hem ligt een halfnaakte vrouw. Zes bladzijdes lang duren de gissingen van Schmid over wat dit schilderij zou kunnen betekenen. Het is aan mij niet besteed, met vage zinnen als: 'De vervreemding is fundamenteel en al even pijnlijk als onontkoombaar.'

Het naar mijn smaak leukste hoofdstuk is tevens het hoofdstuk met de meeste politieke consequenties: het hoofdstuk over wat hij noemt 'de ecologische levensstijl'. Het gaat hem daarbij om 'een vrij leven, dat het individu wijselijk zo inricht dat het rekening houdt met de ecologische context en zichzelf daarin inpast.' Hij karakteriseert deze ecologische levensstijl met maar liefst tien aspecten, te weten: het verruimde zelfbesef (verder kijken dan je eigen leven en de lange termijn erbij betrekken), een bezonnen leven leiden (denk aan de omgang met techniek en hulpbronnen), zelfbeheersing (als je weinig nodig hebt, zijn gedecentraliseerde technieken genoeg en wordt monopolievorming tegengegaan), nadenken over je eigen gewoontes (waardoor de ascetiek een 'tweede natuur' wordt), overgaan van (consumptief) verbruik op (bewust) gebruik (wat volgens Schmid gevolgen zal hebben voor de markteconomie), recyclering, duurzaamheid (je individuele doen en laten in een breder perspectief zien), een oplettende, zorgzame omgang met het zelf en met het eigen lichaam (je bent zelf ook een ecosysteem), plezier in het leven (hiervoor heb je geen luxeartikelen nodig, maar 'eilanden van nietsdoen in de zelfgeproduceerde stress') en ten slotte dan toch nog de 'gelatenheid': af en toe bereid zijn af te zien van het doen, het willen, het vormgeven ten gunste van het laten. 'Dat geldt al helemaal voor gelatenheid tegenover de ecologische crisis, want zelfs als het bestaan van de mens daardoor wordt bedreigd, dan is er nog geen reden om de ecologische hervorming anders te funderen dan op de vrije keus van de individuen, die door niets en niemand tot hun 'geluk' kunnen worden gedwongen.'

En zo staat er meer interessants in dit boek, bijvoorbeeld over de aanbeveling van Plutarchus om 'woedevrije dagen' in te stellen en over het begrip euthumia van Demokritos, wat welgezindheid of opgewektheid betekent; Schmid: 'opgewektheid is niet vrolijkheid, maar een teken van een vervuld leven' en 'de basis van opgewektheid is het bereiken van autonomie'. Al met al blijkt 'het mooie leven' in vele opzichten samen te vallen met idealen uit het anarchistisch gedachtegoed. (RW)

Wilhelm Schmid, Filosofie van de levenskunst, inleiding in het mooie leven; vertaald door Carola Kloos; Ambo, Amsterdam 2001; 156 pag.; 18 euro.

STEEKSPEL

Vorig jaar verscheen de WRR-voorstudie *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers* van Gabriël van den Brink. Dit is de eerste empirische analyse van de relatie tussen burger en overheid in het geïndividualiseerde Nederland. Binnen het (lokale) sociale beleid slaat de voorstudie in als een bom. De tekst *Mondiger of moeilijker* wordt een Foucaultiaans machtige actor binnen het Nederlandse politieke domein.

Wat deze studie inhoudelijk interessant maakt, is dat zij een actueel beeld schetst van de hedendaagse politieke verhoudingen. Daarnaast biedt ze een snelle, toegankelijke introductie in het gangbare burgerschapsdenken van de verschillende overheidsinstituties. Na de aankondiging van een mogelijke politieke renaissance, eindigt het rapport met het aandragen van een in mijn ogen

totaal misplaatste oplossing voor het spannendste moment binnen de Nederlandse politieke verhoudingen sinds de beruchte jaren zestig. De signalering van die politieke onrust is daarmee overigens niet minder relevant.
Van den Brink maakt onderscheid tussen bedrijvige, berustende en bedreigde burgers. Dit is voor het eerst dat er verschillende categorieën van burgers worden gesignaleerd. Tot nu toe beperkte het denken over hedendaags burgerschap zich tot het verklaren van algemeenheden als dat burgers door de verzorgingsstaat hun zelfstandigheid hebben verloren en dat door individualisering de burger alleen in het eigen belang is geïnteresseerd.
De driedeling nuanceert deze algemeenheden en benadrukt het verschil in behoeften van burgers. Bedrijvige burgers zijn mensen met veel vertrouwen in de parlementaire democratie, het functioneren van de overheid en de mogelijkheden van burgers om zelf politieke invloed uit te oefenen. Zij hebben grote belangstelling voor de publieke zaak en zijn zowel sociaal als politiek actief. De bedrijvige burger wil niets weten van sterk leiderschap. In tegendeel, de bedrijvige burger wil het liefst meer zelfredzaamheid. Zij vindt dat de overheid de modernisering in de weg staat. Het zal niet verbazen dat bedrijvige burgers veelal mensen zijn met een hoge opleiding + dito inkomen. Zij vormen ongeveer een vijfde van de bevolking.
De berustende burger heeft daarentegen geen uitgesproken mening; ook niet ten aanzien van de modernisering. Zij bemoeit zich niet met het politiek debat, tenzij het eigen belang in het geding is. De berustende burger is zeer actief in het sociale domein via participatie in de kerk, verenigingsleven en informele hulp. Bijna de helft van de bevolking behoort tot de berustende burgers.
Bedreigde burgers vormen de tegenpool van de bedrijvige burgers. Zij hebben weinig vertrouwen in de parlementaire democratie; zij vinden dat de overheid niet goed functioneert en dat zij te weinig invloed hebben op het beleid. Bedreigde burgers zijn tegen modernisering omdat ze zelf buiten de boot vallen. Juist zij worden bij uitstek geconfronteerd met de negatieve gevolgen van de modernisering; zij zijn laag opgeleid en hebben een gering inkomen. De bedreigde burger wil een sterke overheid als tegenwicht voor de modernisering. De bedreigde burgers vormen een derde deel van de bevolking.
Naast de geconstateerde driedeling, vind ik het bestaan van grote groepen bedreigde burgers in Nederland schokkend. Met het zichtbaar maken van dat bestaan toont *Mondiger of moeilijker?* aan dat de toenemende sociaal-economische tweedeling gevolgen heeft voor het burgerschap van Nederlandse burgers. Bedreigde burgers vallen buiten de boot en hebben niet de mogelijkheden om hun rechten op te eisen. Marshall's burgerschapsidee dat ten grondslag ligt aan de West-Europese verzorgingsstaten is aangetast. Met de verzorgingsstaat zouden naast de politieke burgerrechten ook de sociale burgerrechten gegarandeerd zijn. Sociale rechten zouden het individuele burgers daadwerkelijk mogelijk moeten maken om hun politieke en civiele burgerrechten uit te oefenen. De ervaringen van bedreigde burgers tonen het failliet van de Nederlandse verzorgingsstaat en het gelijk van Marshall - de sociale en economische situatie belemmert burgers in de uitoefening van hun burgerrechten. Dit maakt waarom deze studie inslaat als een bom in de wereld van sociaal beleid.
Het is dan ook jammer dat Van den Brink niet zelf reflecteert over de betekenis van de aanwezigheid van bedreigde burgers voor de Nederlandse welvaartsstaat. Ik vraag mij af of het iets te maken heeft met de financiering van het maatschappij-onderzoek. Dat wordt grotendeels projectmatig uitgevoerd door van overheidsgeld afhankelijke onderzoeksinstituten met snelle resultaatverplichting.
Mondiger of moeilijker schrijft voorzichtig over een mogelijke politieke renaissance. Naast de uitsluiting van de bedreigde burgers, toont zij de behoefte aan meer zeggenschap van de

bedrijvige burgers. In totaal is meer dan de helft van de Nederlandse burgers ontevreden over het functioneren van de overheid. Van den Brink stelt onomstotelijk vast dat een grondige bezinning op de relatie tussen burger en overheid in Nederland noodzakelijk is.

Voor zijn oplossingsrichting benadrukt Van den Brink de positieve uitkomst van zijn studie: het bestaan van bedrijvige burgers. Ruim twintig procent van de Nederlandse bevolking zet zich in voor de publieke zaak en is tegelijkertijd bereid om verzet te plegen als de overheid zich in hun ogen vergaloppeert. Vanuit het perspectief van republikeins burgerschap pleit Van den Brink voor meer verantwoordelijkheid van de burgers voor het nemen en uitvoeren van publieke en politieke besluiten. Daarmee wordt een andere houding noodzakelijk. Burgers kunnen niet meer kankeren op de politiek, dat zijn ze immers zelf. Ook zal het vervullen van de publieke taak burgers verplichten vanuit het algemeen belang te denken.

Het republikeinse burgerschap zou de bedrijvige burger op het lijf geschreven zijn.

Voor de bedreigde burgers is het een ander verhaal - ook deze vorm van burgerschap stelt te hoge eisen aan het individu. Desondanks zal er iets moeten gebeuren omdat de tegenstellingen tussen de behoeften van bedreigde en bedrijvige burgers op dit moment de politiek verlammen. Het republikeins burgerschap biedt dan een kader om met de tegenstellingen te werken.

Ik kan mij vinden in de positieve waardering van Van den Brink voor de gesignaleerde onrust in het Nederlandse politieke domein en voor het optreden van de bedrijvige burgers. Ik vind het echter problematisch dat bij het zoeken naar een nieuw perspectief de belangen van bedreigde burgers voor de zoveelste keer zijn genegeerd. Het aangedragen republikeinse burgerschap vind ik daarmee totaal misplaatst.

Het republikeinse burgerschap is gedacht vanuit het perspectief van de overheid. Het komt slechts in beperkte mate tegemoet aan de wensen van bedrijvige burgers. Bedrijvige burgers vragen vooral meer zeggenschap. Verantwoordelijkheid is niet hetzelfde als zeggenschap – wat gemeenten binnenkort zullen ervaren wanneer zij wel de verantwoordelijkheid dragen voor de bijstandsuitkeringen en niet de zeggenschap hebben om het naar eigen inzicht te kunnen doen. Bedrijvige burgers vragen niet om meer verantwoordelijkheid. In tegendeel, de bedrijvige burger vraagt van de overheid dat de overheid voor dat waar zij verantwoordelijk voor is, ook verantwoordelijkheid neemt.

In de poging aan te sluiten bij het binnen de overheid gangbare burgerschapsconcept ziet Van den Brink over het hoofd dat bedrijvige en bedreigde burgers een kwestie gemeen hebben. Ook de bedreigde burgers willen meer zeggenschap. Zij zien hun visie en ervaringen onvoldoende weerspiegeld in het uitgevoerde beleid.

Niet verantwoordelijkheid (republikeins burgerschap) maar zeggenschap is het juiste aanknopingspunt voor het doordenken van nieuwe politieke verhoudingen. Zeggenschap is dat wat bedrijvige en bedreigde burgers, samen meer dan vijftig procent van de Nederlandse bevolking, bindt. Uitdaging is het vinden van manieren om politiek te bedrijven waarin mensen met een lagere opleiding en een lager inkomen op een gelijkwaardige manier kunnen deelnemen. Een tweede kwestie is het zoeken van realistische oplossing voor de toenemende sociaal-economische tweedeling.

Het debat is al geopend. Deze keer wordt gesproken met open vizier en zonder voorsprong. De overheid heeft inmiddels bewezen dat haar huidige oplossingen falen. (JM)

Gabriël van den Brink. Mondiger of moeilijker. Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers; Voorstudies en achtergronden V115. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid; Sdu Uitgevers, Den Haag 2002.

Beste lezer(es),

* De voorbereiding heeft wat tijd gekost, maar zoals beloofd presenteert De AS nu een nummer gewijd aan de Duitse anarchist Erich Mühsam. Gastredacteur van deze AS is Hubert van den Berg.
* Wegens drukke werkzaamheden heeft Freek Kallenberg afscheid moeten nemen van de redactieraad. De AS bedankt hem voor zijn bijdragen en rekent op zijn incidentele medewerking. Toegetreden tot de redactieraad is André Bons, voorheen verbonden aan De AS als redactielid.
* Zoals eerder bericht zal De AS een (verlaat) feestje vieren ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan. Alle lezers zijn van harte welkom tussen 14.30 en 17.00 uur in Parnassos, Kruisstraat 201, Utrecht. Dit cultureel centrum ligt vlakbij de Stadsschouwburg en het Moluks Historisch Museum. Op het programma staan onder meer een 'talkshow' onder leiding van Paul v.d. Gaag (VPRO) met enkele AS-redacteuren, gesproken columns, een dichterlijk intermezzo (Jan Bervoets) en een muzikaal intermezzo (Marcel Kuijpers). Ook is er een expositie van alle AS-covers. De toegang is vrij; donaties zijn zeer welkom.
* Het feestje van De AS kan uitstekend gecombineerd worden met een bezoek aan de Vijfde Anarchistische Boekenmarkt die van 11.00 tot 18.00 uur in hetzelfde gebouw wordt gehouden. Behalve een stand van De AS (met speciale aanbiedingen voor nieuwe abonnees) zijn er tientallen andere stands van libertaire uitgeverijen en boekhandels uit Nederland, België, Duitsland en Engeland. Er zijn lezingen van de AS-redacteuren Thom Holterman (12.00 uur) en Bas Moreel (13.00 uur). De toegang is gratis. Er is gezorgd voor broodjes en snacks en 's avonds kan (veganistisch en biologisch) gegeten worden. In het nabijgelegen politiek centrum ACU wordt een afterparty gehouden. Info: www.anarchisme.nl

Alle afleveringen van *De AS* (deels originele uitgaven, deels herdrukt) zijn tegen gereduceerde prijzen leverbaar. De nummers zijn afzonderlijk te bestellen (zie elders in dit infokatern) maar zijn nog goedkoper als gebruik wordt gemaakt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.
AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het in 1994 apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 95 euro.
AANBIEDING 2: voor 36 euro (inclusief verzendkosten) sturen we alle nog leverbare originele nummers van *De AS* (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle 19 boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Reprintreeks en de Overige Uitgaven elders in dit infokatern) inclusief verzendkosten toe voor 42 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 49 euro.
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen voor zolang de voorraad strekt. Bestellen via postbanknummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *De AS*

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6 euro besteld worden!
Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr. 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme).
Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap).
Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren – filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6 euro besteld moet worden.

REPRINT REEKS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:
- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);

- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3 euro geldt.

OVERIGE UITGAVEN

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; 13,90 euro.
Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994); 12 p.; 1,25 euro.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik word abonnee en stort een bedrag van 4,50 euro op postbank 4460315 van De AS in Moerkapelle voor het nog te verschijnen nummer van 2003.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 2003. Ik betaal daarvoor het gereduceerde bedrag van 14,50 euro via postbank 4460315 van De AS te Moerkapelle.

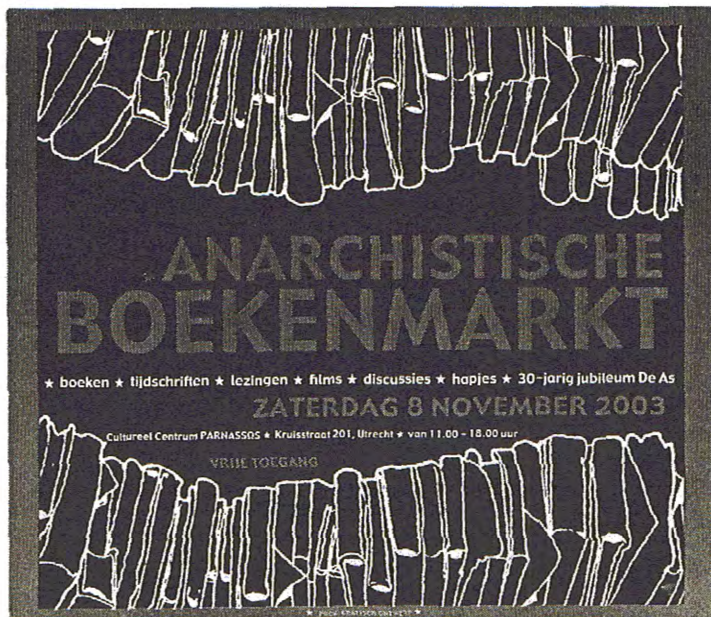
Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006, 007 of 008.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

ANARCHISTISCHE
BOEKENMARKT
★ boeken ★ tijdschriften ★ lezingen ★ films ★ discussies ★ hapjes ★ 30-jarig jubileum De As
ZATERDAG 8 NOVEMBER 2003
Cultureel Centrum PARNASSOS ★ Kruisstraat 201, Utrecht ★ van 11.00 - 18.00 uur
VRIJE TOEGANG

Prijs *5 euro*